

461

К-56

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ

Д Ж Е Р Е Л А
ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП
ДРУКАРСТВА НА УКРАЇНІ

(Діяльність першодрукаря Івана Федорова
в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.)

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

1972

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ СРСР

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені 300-річчя ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДРУКАРСТВА НА УКРАЇНІ

(Діяльність першодрукаря Івана Федорова
в 70-х -- на поч. 80-х рр. XVI ст.)

Посібник для студентів

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

1972

За редакцією старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР, кандидата історичних наук доцента О. І. Рогова.

ВСТУП

В 1972 р. минає чотирьохсотріччя з часу прибуття на Україну видатного російського першодрукаря Івана Федорова, десятирічна діяльність якого в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. поклала початок українського друкарства та ознаменувала новий етап в історії російсько-українських культурних зв'язків.

Славнозвісний майстер східнослов'янського друку й засновник друкарень в Москві, Заблудові, Львові та в Острозі, Іван Федоров був широко обдарованою людиною свого часу, редактором, видавцем та розповсюджувачем своєї друкованої продукції.

На відміну від своїх попередників він не обмежився виданням богослужбових книг, а став піонером серед східнослов'янських діячів культури у масовому виданні навчальної літератури, шкільних підручників на старослов'янській (слов'яноруській) мові, з елементами розмовної народної, що мало особливе значення в умовах соціального та національного пригнічення українського народу в шляхетській Речі Посполитій. З друкарень І. Федорова на Україні вийшли першодрукований львівський «Буквар» (1574 р.) і його друге острозьке видання 1578 р. Отже, Федоров був не лише видатним друкарем, а також просвітителем та гуманістом східнослов'янських народів, одним з основоположників передової педагогічної думки в нашій країні в добу середньовіччя, діячем, який поєднував друкарство з освітніми завданнями.

Життя та діяльність І. Федорова вже більше двохсот років привертають увагу дослідників як в нашій країні, так і за рубежом. Починаючи з середини XVIII ст. і до наших днів цим проблемам присвячена чимала наукова та науково-популярна література.

При вивченні питань історії давнього українського друкарства треба чітко визначити та класифікувати літературні

та джерельні пам'ятки. Література може бути розподілена на такі групи: наукові праці (монографії, статті), каталоги (репертуари) стародруків, довідкові видання, науково-популярна література, художні твори. Джерела про діяльність Федорова поділяються за видовими ознаками на акти, передмови та післямови виданих друкарем книг, послання, грамоти, листи тощо.

Починати дослідження діяльності та життя І. Федорова на Україні слід в першу чергу з ознайомлення з бібліографічними покажчиками. В радянській історіографії вичерпну бібліографію опублікованих джерел та літератури про І. Федорова з XVI ст. до 1933 р. включно склала А. П. Лебедянська. Її покажчик, що нараховував 523 позиції, опублікований під заголовком «Материалы для библиографии Ивана Федорова 1564—1933 гг.» в збірнику праць, присвячених 350-річчю від дня смерті першодрукаря¹. Його продовженням є бібліографічний огляд літератури за 1935—1956 рр. Т. Н. Каменевої «Материалы для библиографии русской первопечатной книги», надрукований в фундаментальному колективному дослідженні до 375-річчя з часу смерті І. Федорова².

З нагоди 400-річчя початку російського друкарства Наукова бібліотека Львівського університету видала на ротарпринті докладний бібліографічний покажчик літератури³. Огляд поточної літератури за післявоєнні роки (починаючи з 1945 р.) знаходимо в наукових збірниках Всесоюзної книжкової палати⁴. Література про друкарську справу на Україні в XVI ст. зазначена в примітках в узагальнюючих колективних монографіях з історії вітчизняного книгодрукування: «400 лет русского книгопечатания. 1564—1964», т. I, М., 1964, (стор. 601—605, 636—638) і «Книга та друкарство на Україні». К., 1965 (стор. 297—304). Названі праці є істотним внеском та підсумком досліджень діяльності І. Федорова на певних етапах розвитку радянської історичної науки. В 1970 р. Є. Л. Немировський опублікував огляд літератури з історії

¹ Иван Федоров первопечатник. М.-Л., 1935, стор. 213—277.

² У истоков русского книгопечатания. М., 1959, стор. 261—264.

³ 400 років вітчизняного книгодрукування. Інформаційний список склали М. Л. Бутрин і Ф. Д. Микитин. Львів, 1963.

⁴ Книга. Исследования и материалы. Сборник V. М., 1961, стор. 383—420; сб. VI, М., 1962, стор. 372—400; сб. VII, М., 1962, стор. 374—416 (бібліографія за 1945—1960 рр.); сб. XI, М., 1965, стор. 299—303 (за 1961—1964 рр.); сб. XVI, М., 1968, стор. 247—249 (за 1965—1966 рр.); сб. XIX, М., 1969, стор. 226—244 (за 1967 р.) і сб. XXI, М., 1970, стор. 254—256 (література за 1968 р.).

книжкової справи, яка вийшла в 1964—1969 рр.⁵. Перу цього ж дослідника належить ряд статей з проблем історіографії початкового етапу російського друкарства⁶. Історичний огляд бібліографічних праць та каталогів з питань давнього українського друкарства нещодавно подав в змістовній статті львівський дослідник середньовічної культури України Я. Д. Ісаєвич⁷. Проте ще відсутнє вичерпне історіографічне дослідження про діяльність І. Федорова на Україні та про українське книгодрукування XVI—XVIII ст. в історіографічному аспекті.

Для вивчення творчої спадщини І. Федорова та джерелознавчого аналізу письмових пам'яток, пов'язаних з його діяльністю на Україні, важливе значення мають праці вітчизняних дослідників дорадянського часу XIX — поч. XX ст. В. С. Сопікова, П. М. Строева, П. І. Кеппена, І. П. Сахарова, С. Л. Пташицького, В. М. Ундольського, І. П. Каратаєва, українських — Д. І. Зубрицького, Я. Ф. Головацького, І. С. Свенціцького, М. С. Возняка, І. Я. Франка та ін. Істотний внесок у вивчення творчості І. Федорова на Україні зробили радянські дослідники, особливо М. М. Тихомиров, О. О. Сидоров, А. С. Зьорнова, Є. Л. Немировський, П. М. Попов, І. П. Крип'якевич, Г. І. Коляда, Я. Д. Ісаєвич, С. І. Маслов, В. О. Романовський, Я. П. Запаско, О. Я. Мацюк, Ф. П. Максименко та ін.⁸ Творчість І. Федорова привертає увагу зарубіжних слов'янознавців та дослідників історії друкарства, які описали та провели аналіз федорівських видань, особливо з закордонних книгосховищ та колекцій (Дж. Сімонс, А. Барнікот, Р. Якобсон, Г. Клаус, Г. Грассгофф та ін.).

Методологічною основою дослідження історії друкарства в середньовіччі є праці основоположників марксистсько-ленінізму, які дозволяють визначити соціальні та політичні передумови і причини його появи, а також значення в суспільному та культурному розвитку народів.

⁵ Е. Л. Немировский. Проблемы книговедения. История книжного дела. Обзор литературы. 1964—1969. М., 1970.

⁶ Е. Л. Немировский. Историографические заметки к вопросу о начале книгопечатания на Руси. «Книга. Исследования и материалы». Сб. VII, М., 1962, стор. 239—263; Е. Л. Немировский. Очерк историографии русского первопечатания. «Книга». Сб. VIII, М., 1963, стор. 5—42; Е. Л. Немировский. Труды по истории русского первопечатания во второй половине XIX—XX вв. «Книга». Сб. IX, М., 1964, стор. 389—437. Див. також монографію Е. Л. Немировського. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. М., 1964, стор. 11—19.

⁷ Я. Д. Ісаєвич. Деякі питання бібліографії видань братств. «Архіви України», 1970, № 6, стор. 9—16.

⁸ Бібліографія основних праць радянських дослідників та публікацій джерел подається в кінці даної роботи.

Класики марксизму-ленінізму відводили друкарству визначне місце в соціально-економічних та культурних зрушеннях доби Відродження, що, за визначенням Ф. Енгельса, було найбільш прогресивним переворотом з усіх до того часу пережитих людством⁹. На видатне значення відкриття друкарської техніки вказував Ф. Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині»: «Піднесенню ремесла значно сприяв ряд більш або менш важливих винаходів, в історії яких найблискучішу сторінку становили винахід пороху та друкарство»¹⁰.

Поряд з цим основоположники наукового комунізму визначили місце винаходу друкарства у докорінних змінах в суспільному розвитку середньовіччя. Так, в статті «Про розклад феодалізму і виникнення національних держав» Ф. Енгельс писав: «Поширення друкарства, відродження інтересу до вивчення античної літератури, весь культурний рух, який з 1540 р. стає дедалі більшим, дедалі загальнішим, — все це пішло на користь бюргерству і королівській владі в боротьбі проти феодалізму»¹¹. К. Маркс в листі до Ф. Енгельса 28 січня 1863 р. відзначав, що відкриття пороху, компаса та друкарства «складали необхідні передумови буржуазного розвитку»¹². Винахід друкарства привів в дальшому до втрати духовенством своїх вирішальних та монопольних позицій в галузі письменності та освіти. Це підкреслив Ф. Енгельс в роботі «Селянська війна в Німеччині»: «В результаті винайдення друкарства і зростання потреб торгівлі, яка все більше розширялась, воно (духовенство — М. К.) втратило монополію не тільки на читання і письмо, але й на вищі ступені освіти»¹³.

Про особливий інтерес Ф. Енгельса до історії друкарства свідчить, зокрема, його переклад на німецьку мову оди іспанського поета Мануеля Хосе де Кінтати «На винахід друкарства», який був паралельно надрукований разом з іспанським оригіналом в «Альбомі Гутенберга» в 1840 р. в Брауншвейзі¹⁴.

⁹ Ф. Енгельс. Діалектика природи. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, вид. 2-е, т. 20, стор. 326.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 330.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 396.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 250.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 334.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Энгельс. Сочинения, изд. 2-е, т. 41. М., 1970, стор. 35—40; див. також: С. С. Волк. Карл Маркс и Фридрих Энгельс о печатном слове. «Пятьсот лет после Гутенберга. 1468—1968. Статьи, исследования, материалы». М., 1968, стор. 27.

Хоч про діяльність та життя Івана Федорова на Україні, завдяки наполегливим і успішним джерельним пошукам декількох поколінь дослідників ХІХ—ХХ ст. в архівах та книгосховищах, нагромаджена значна кількість документальних матеріалів, а за останні роки виявлені невідомі раніше друки Федорова, проте до цього часу відсутнє повне зведення публікацій джерел, що стосуються І. Федорова та його видань. Джерельні матеріали про І. Федорова поки що не видані окремою збіркою і залишаються несистематизованими. Вони вміщені у різноманітних виданнях на мовах оригіналу, переважно латинській та польській. Ці публікації за своїм науковим рівнем застаріли, в них допущені пропуски та скорочення текстів. У більшості випадків вони стали бібліографічною рідкістю і малодоступні для широкого кола істориків. Дальше дослідження історії друкарства на Україні вимагає видання окремою збіркою джерел про діяльність І. Федорова на рівні сучасної археографії. Таку публікацію готують львівські та київські архівісти до 400-річчя видання І. Федоровим львівського «Апостола», яке сповнюється в 1974 р. Значні перспективи у розширенні джерельної бази про давнє українське книгодрукування, зокрема про Федорова, можливі при детальному вивченні львівських та луцьких актових книг кінця ХVІ — початку ХVІІ ст., в яких в минулому виявлені цінні актові записи.

В даній роботі при цитуванні джерел та в додатках, де наводяться основні джерельні матеріали (за браком місця не було можливості надрукувати всі відомі дотепер документальні матеріали), акти латинською та польською мовами перекладені на українську, українські акти і кириличні тексти з стародруків передані методом транскрипції за допомогою українського алфавіту та нормами правопису, однак з збереженням мовних особливостей текстів, у відповідності до прийнятих в радянській археографії правил та практики видання давніх українських джерел¹⁵. При транскрибуванні уривків з стародрукованих книг літера «Ѣ» («ять») збережена. На початку слова і після голосної вона могла означати йотований звук, в інших позиціях ця літера могла читатись як

¹⁵ Правила издания исторических документов в СССР. М., 1969, стор. 7, 24—30; М. М. Пешак, В. М. Русанівський. Правила видання пам'яток української мови ХІV—ХVІІІ ст. К., 1961, стор. 42—70; О. А. Бевзо. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в ХVІ—ХVІІІ ст. «Вісник АН УРСР», 1958, № 2.

«є» (росіянами та білорусами), або як «і» (українцями)¹⁶, напр., в закінченнях «Острозь», «Львовь» і ін.

Тексти передмов та післямов у книгах І. Федорова подаються за оригіналами, а тексти з унікальних книг, що зберігаються лише за рубежем, — за фотокопіями та факсимільними виданнями. Актові записи, раніше опубліковані на мові оригіналу, перевірені у відповідних архівних фондах Центрального Державного Історичного Архіву (ЦДІА) УРСР у Києві і ЦДІА УРСР у Львові.

Вивчення історії діяльності І. Федорова потребує як знання історичної літератури, так і залучення всього комплексу джерел, які необхідно взаємно співставляти, визначати їх достовірність та цінність для вірного розуміння історичних подій, життєвого та творчого шляху друкаря. При роботі над джерелами необхідно враховувати методологічні положення та методичні прийоми радянського теоретичного джерелознавства, зокрема праці І. П. Крип'якевича¹⁷, В. І. Стрельського, О. П. Пронштейна¹⁸ і ін.

---

¹⁶ П. П. Плющ. Історія української літературної мови. К., 1971, стор. 141.

¹⁷ І. П. Крип'якевич. Нарис методики історичних досліджень. «Український історичний журнал», 1967, №№ 2—4, 7—8, 10.

¹⁸ В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961; В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968; А. П. Пронштейн. Методика исторического исследования. Ростов-на-Дону, 1971.

I.

З ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Винахід друкування рухомими металевими літерами в Європі відноситься до початку 40-х рр. XV ст. Засновником друкарства був Йоганн Генсфлейш, відомий як Гутенберг за назвою будинку його батька у Майнці¹⁹. В 1447 р. він розпочав регулярний випуск друкованих книг, а в 1455—1456 рр. видав свою першу велику книгу «Біблію»—так зв. «В⁴²»—42-х рядкову²⁰. Перші друковані книжки видавались в Німеччині латинською мовою. Незабаром друкарство поширилось в інших країнах Європи: Італії (1465 р.), Голандії (1465 р.), Швейцарії (1468 р.), Франції (1470 р.), Англії (1477 р.)²¹.

В слов'янських країнах друкування розпочалось спочатку в Чехії та Польщі з використанням латинського шрифту. Перша друкована слов'янська книга була видана в Чехії в місті Пльзен в 1468 р. — «Троянська хроніка» на чеській мові²², переклад з латинської мови популярного в середньовічній Європі лицарського роману XIII ст. «Історія зруйнування Трої». Початок друкування книг у Польщі відноситься до 1474 р., коли в Кракові вийшов латинською мовою «Краківський календар». Перша книга, надрукована польською мовою, була видана лише в 1513 р. в Кракові в друкарні Флоріана Унглера — «Рай душі» («Raj duszny») ²³.

¹⁹ Джерелознавчий та археографічний огляд всіх відомих в наш час 27 актових свідчень (за 1420—1468 рр.) про життя і діяльність Й. Гутенберга нещодавно зробила Е. В. Венгерова - Зілінг. Див. «Книга». Сб. XXII, М., 1971, стор. 185—198.

²⁰ Н. В. Варбанец. Современное состояние гутенберговского вопроса (итоги изучения первоисточников). «Пятьсот лет после Гутенберга», стор. 98.

²¹ Е. И. Кацпржак. История книги. М., 1964, стор. 59, 61, 62, 72, 78—79, 83.

²² Книга і друкарство на Україні. К., 1965, стор. 10—11. А. С. Мильников. Чешская книга. Очерки истории (книга, культура, общество). М., 1971, стр. 26—27.

²³ Historia Polski, t. 1, cz. II, Warszawa, 1969, стор. 352—353.

Першим видавцем книг кирилівським шрифтом був друкар Швайпольт Фіоль. В 1491 р. з його друкарні в Кракові вийшли дві книги слов'янською мовою — «Осмогласник» («Октоїх») і «Часословець». Таким же шрифтом, хоч без зазначення місця і часу видання, надруковані Фіолем ще дві книги — «Тріоді». В кінці XV — на початку XVI ст. друкарство кирилицею поширилось у південних слов'ян, які заснували друкарні як в країнах Балканського, так і Апенінського півостровів: в Чорногорії (в 1494 р.), Валахії (Румунії) (1508 р.), в Венеції (1519 р.), в Герцеговині (1529 р.), Сербії (1537 р.) і ін. Перша слов'янська книга, надрукована глаголицею на хорватській мові, — «Служебник», була видана в 1483 р. Визначними друкарями та видавцями книг у південно-слов'янських народів були Макарій, Пахомій, Божидар Вукович та його син Вікентій.

Слід зазначити, що слов'янські першодруки — т. зв. інкунабули (від латинськ. слова *incipiabilia* — колиска, пелюшки — немовлячий вік), тобто книги, що вийшли до 31 грудня 1500 р., і навіть пізніші видання ще протягом XVI—XVII ст. мали часто літургічне, богослужбове призначення та релігійний зміст. Це зв'язане з особливостями ідеології, культури і проявів суспільних рухів того часу. Як відомо, в середньовіччі набували релігійного забарвлення і деякі масові громадські рухи, класова боротьба. Глибоке пояснення цього явища знаходимо в працях основоположників марксизму-ленінізму.

В роботі «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельс відмічав, що «середні віки приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього всякий суспільний та політичний рух змушений був прибирати теологічну форму»²⁴. Наявність релігійної оболонки, писав Енгельс у цій же роботі, «пояснюється не властивостями людського серця і не релігійною потребою людини., але всією попередньою історією середніх віків, що знали тільки одну форму ідеології: релігію і теологію»²⁵. На релігійну форму, яку приймала нерідко класова боротьба в середньовіччі, вказував Ф. Енгельс і в роботі «Селянська війна в Німеччині»: «Якщо ця класова боротьба відбувалась тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 299.

²⁵ Там же, стор. 281.

це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»²⁶.

Цю характерну особливість відзначав В. І. Ленін в «Проекті програми нашої партії», коли писав, що «вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку, а не самій тільки Росії»²⁷.

Хоч стародруковані кириличні книги XV—XVI ст. у своїй переважній більшості мали релігійний характер та призначення, їх видання на церковнослов'янській (слов'яноруській) мові, зрозумілій широким верствам суспільства, відіграло на той час позитивну роль в збереженні та розвитку культур, особливо тих слов'янських народів, які перебували у складі іноземних держав та зазнавали національного гноблення, що поєднувався з соціальним (українці, білоруси, чехи, болгари, серби, словаки і ін.).

Слов'янські друкарі та книговидавці доби Відродження були передовими діячами культури, їх діяльністю керувала творча наснага, полум'яна любов до народу, благородне почуття патріотизму, демократичні ідеї, хоч прогресивні думки нерідко висловлювались у релігійній формі. Видання книг кирилицею у значній мірі сприяло міжслов'янським культурним взаємозв'язкам і єднанню, бо кириличний алфавіт був спільним і зрозумілим росіянам, українцям, білорусам, болгарам, сербам і ін. Це звільняло письменників, видавців книг і читачів від знання різних народних діалектів. На Україні церковнослов'янська (слов'яноруська) мова завжди користувалась в добу середньовіччя великою пошаною серед широких народних верств і освічених людей²⁸.

Друкована книга з самого початку була не лише засобом знань, освіти, передачі інформації, але й виконувала певні художні функції. Як зазначають відомі радянські дослідники творчості І. Федорова — О. О. Сидоров і Г. І. Коляда, «в стародрукованих книгах призначення, тобто головне для нас громадське осмислення видання, було дуже різним. Дещо видавалось для літургії. Дещо — для дому, для читання, не для служб. Дещо для роздуму на різноманітні теми, від загальнофілософських до культурно-політичних. І в книгу завжди вводились ті елементи мистецтва, ілюстрації, при-

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 343.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

²⁸ П. П. Плющ. Історія української літературної мови. К., 1971, стор. 141, 161, 163.

краси, сенс яких був не в церковності, а в радості Людини-глядача»²⁹.

У східнослов'янських народів засновником друкарства був вчений білорус з Полоцька, доктор медицини Франціск (Георгій) Скорина (по-білоруськи Скарина), який надрукував в Празі кирилицею «Псалтир» (1517 р.) і «Біблію руску» (1517—1519 рр.), після чого переїхав у Вільнюс, де в 1525 р. видав «Апостол» і «Малую подорожню книжицу»³⁰.

В Росії заснування друкарства було одним із заходів уряду Івана IV Васильовича і його однодумців, які проводили ряд політичних та культурних реформ з метою дальшої централізації. В результаті досліджень, проведених в кінці XIX ст. Л. А. Кавелінім (архім. Леонідом) і А. А. Вікторовим та радянськими вченими О. О. Гераклітовим, М. М. Тихомировим, Т. М. Протасєвою, А. С. Зьорною, встановлено, що друкування книг в Москві розпочалось в середині 50-х рр. XVI ст. ще до видання І. Федоровим «Апостола». Ці книги не мають вихідних даних і позначення імен друкарів (т. зв. анонімні видання).

Перші датовані друковані книги в Москві були видані Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем — «Апостол» в 1564 р. і два випуски «Часовника» в 1565 р. Хоч І. Федоров напевно мав попередників в друкарській справі в Москві, ім'я «першодрукаря» зберігається за ним і тепер, поскільки він підняв на вищий рівень видавничу справу і його діяльність розпочала якісно новий період у вітчизняному слов'янському друкарстві.

Іван Федоров, як і його найвидатніші попередники в слов'янському книгодрукуванні — Фіоль, Макарій, Скорина, був всебічно обдарованою і талановитою людиною, належав саме до тих діячів культури Відродження, яких так яскраво охарактеризував Ф. Енгельс, як «титанів щодо сили думки, пристрасі й характеру, щодо багатосторонності і вченості». Особливість їх діяльності полягала в тому, «що вони майже всі живуть у самій гущі інтересів свого часу, беруть жваву участь у практичній боротьбі, стають на бік тієї чи іншої партії і борються хто словом і пером, хто мечем, а хто і тим

²⁹ А. А. Сидоров, Г. И. Коляда. О научных итогах 400-летнего юбилея русского книгопечатания. «Книга», сб. XII, М., 1966, стор. 134.

³⁰ Докладніше про діяльність Скорини див. А. Анушкин. Во славуном месте Виленском. Очерки из истории книгопечатания. М., 1962; А. Анушкин. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970; 450 гадов беларускага друку. 1517—1967. Мінск, 1968; История Белорусской ССР, т. I. Мінск, 1954, стор. 102—107.

і другим разом. Звідси та повнота й сила характеру, які роблять їх цільними людьми»³¹.

Після видання «Часовника» невідомо більше московських друків І. Федорова. Триваюча вже сім років Лівонська війна, посилення протидії реформам і політиці Івана IV у внутрішніх та зовнішполітичних галузях з боку реакційного боярства та духовенства, нетривкість компромісу між осифляньським керівництвом церкви, реформаційно настроєними колами та демократичною течією «нестяжателів», можливе невдоволення переписувачів книг масовим виданням федорівської друкарні та інші фактори — все це негативно позначилось на умовах видавничої діяльності першодрукаря в Москві. Питання про від'їзд І. Федорова з Москви все ще залишається недостатньо дослідженим, у зв'язку з відсутністю сучасних джерел, крім тексту післямови у львівському «Апостолі» 1574 р., де Федоров писав, що терпів гоніння «не от самого... государя, но от многих начальник и священноначалник и учитель, которые на нас, зависти ради, многия ереси умышляяи, хотячи благое в зло превратити і божіе дѣло вконец погубити, якож обычай есть злонравных и ненаученых и неискусных в разумѣ челоуѣк...»³².

В радянській літературі³³ спростована поширена в дореволюційній і зарубіжній історіографії версія англійця Дж. Флетчера³⁴, який побував в Росії через 20 років після цих подій, про пожежу друкарні Федорова у Москві. Як виявилось, Федоров вивіз з собою частину друкарського обладнання (гравірувальні дошки, матриці тощо), що навряд би могло відбутись у випадку раптової втечі друкарів. Існує аргументоване припущення, яке неодноразово висловлював акад. М. М. Тихомиров, що від'їзд І. Федорова з Москви відбувся за згодою Івана IV, можливо на прохання гетьмана Литовського князівства Г. О. Ходкевича. Це могло статись в 1566 р., коли в Москві перебувало посольство з Литви на чолі з родичем Ходкевича Юрієм, яке домовилось про перемир'я з Росією³⁵.

З Москви І. Федоров з П. Мстиславцем переїхали у Велике князівство Литовське и оселились в білоруському міс-

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 326—327.

³² Львівський «Апостол», 1574 р., арк. 260 (післямова).

³³ Див., наприклад, П. Н. Берков. Несколько замечаний о деятельности Ивана Федорова и его предшественников. «Иван Федоров первопечатник». М.-Л., 1935, стор. 105—107.

³⁴ Флетчер. О государстве Русском. Изд. 2-е. СПб, 1905, стор. 96.

³⁵ М. Н. Тихомиров. Русская культура X—XVIII веков. М., 1968, стор. 317—318, 327—328, 345.

течку Заблудово біля Білостока, у володіннях білоруського магната, гетьмана Григорія Олександровича Ходкевича. В Заблудові Федоров надрукував дві книги: «Учительне евангеліє» (1569 р.) та «Псалтир з Часословцем» (1570 р.), останню вже без П. Мстиславця, який від'їхав до Вільнюса. Незабаром після Люблінської унії Ходкевич відмовився продовжувати видання книг, запропонував Федорову припинити друкарську справу і зайнятись сільським господарством, перетворившись у звичайного тогочасного феодала. І. Федоров, як це свідчить названа вже післямова львівського «Апостола», глибоко розумів суть своєї життєвої місії — «духовная сѣмена по вселеннѣй расѣвати и всѣм по чину раздавати духовную сію пишу»³⁶, не міг погодитись з пропозицією магната і для продовження видання книг переїхав на Україну — в місто Львів (приблизно в 1572 р.), де після десятирічної плідної діяльності на землях України закінчив життя в 1583 р.

II

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФЕДОРОВА НА УКРАЇНІ

Іван Федоров був першим відомим друкарем, що працював на Україні і з ім'ям якого зв'язане виникнення друкарської справи на українських землях. Його львівський «Апостол» є першою за часом слов'янською книгою, виданою на Україні. До цього часу не знайдені більш ранні книги, які б вийшли з українських друкарень.

Разом з тим треба зазначити, що питання про час виникнення друкарства на Україні та існування у Львові до приїзду Федорова друкування завжди цікавило дослідників історії українського друкарства, і з цієї проблеми існує чимала література.

Ряд дореволюційних авторів, ще починаючи з 20-х рр. XIX ст. (Є. С. Бандтке, Д. І. Зубрицький, Я. Ф. Головацький та ін.) та радянських дослідників (П. М. Попов, С. І. Маслов, Г. І. Коляда та ін.), дотримуються погляду, що І. Федоров не був засновником книгодрукування на Україні, а лише продовжив видання книг, розпочате тут його попередниками. Один із аргументів на підтвердження цієї гіпотези є вислів Федорова у післямові львівського «Апостола» 1574 р., в якій він писав, що поселився в «преименитом градѣ Лвовѣ, яко

³⁶ Львівський «Апостол» 1574 р., арк. 261.

по стопам ходяще топтаным нѣкогого богоизбранна мужа, начах глаголати в себѣ молитву сію»³⁷. Дехто вважає, що Федоров мав на увазі якогось друкаря.

На надгробній плиті Федорова (епітафії), згідно найдавнішого запису, зробленого Модестом Гриневецьким в 1817 р., був напис: «Іоанн Федорович Друкаръ Москвитин, который своим тщаніем **друкованіе занедбалое обновил** (виділено мною — М. К.). Преставися в Лвовѣ року 1583 декемврія 5. Воскресенія из мертвых чаю. Друкар книг предтым невиданных»³⁸. В 1592 р. в королівському привілеї львівському Успенському братству зазначалось, що друкарська майстерня («офіцина») «існувала при тій самій церкві (Успенській — М. К.) здавна і декілька років тому була реформована»³⁹. Однак, мова могла йти саме про друкарню Федорова, що мешкав в 1573 р. в середмісті поблизу Успенської церкви.

У Львові були і деякі ремісники, що могли мати відношення до друкарської справи, як Семен Сідляр, Сенько Корунка, Лаврін Пилипович Пухальський, Мина, яких І. Федоров вже застав у Львові. Враховуючи тісні економічні, культурні і політичні зв'язки Львова з Краковим, дійсно викликає здивування, що видання Ш. Фіодем книг кирилицею у Кракові не привело до таких же спроб у Львові.

Використовуючи зазначені вище та деякі інші факти відомий дослідник І. Федорова Г. І. Коляда опублікував в 1962 р. статтю, в якій твердить, що є досить певні підстави говорити про існування друкарства у Львові до Федорова⁴⁰.

Дальші докази на користь цієї концепції подав в останні роки львівський архівіст і знавець в галузі філігранології О. Я. Мацюк. Він ввів в науковий обіг нові документи з фонду василіанських монастирів ЦДІА УРСР у Львові. Один з них — заява ченців львівського Онуфріївського монастиря 1791 р. про повернення монастиреві земельних воло-

³⁷ Львівський «Апостол» 1574 р., арк. 261-зв.

³⁸ Про рисунок М. Гриневецького було відомо давно, але лише в 1966 р. цей оригінальний запис Гриневецького, зроблений 28 вересня 1817 р., відшукала В. К. Сіверська в Центральному Державному Історичному Архіві УРСР у Львові (тепер ф. 129, оп. 1, спр. 1584-а, арк. 2—3). Репродукцію цього джерела опублікував О. Я. Мацюк в статті «Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова». «Архіви України», 1968, № 2, стор. 9.

³⁹ D. Zubrzycki. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów, 1836, док. № 8, стор. 76. Monumenta Confraternitatis Staurupigianae Leopoliensis (далі — MCS), t. 1. Leopoli, 1895, № 252, стор. 390.

⁴⁰ Г. І. Коляда. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим. «Радянське літературознавство», 1962, № 6, стор. 84.

дiнь, а також друкарнi, яка належала йому з 1460 р. згiдно дарування («фундацiї») львiвського мiщанина Степана Дропана, що було пiдтверджене привiлеєм 1469 р. польського короля Казимiра IV. Однак цi документи, якi записанi в хронiцi монастиря 1771 р., не зафiксованi в короннiй метрицi. На пiдставi тих свiдчень О. Я. Мацюк зробив висновок, що «перша вiдома нам на сьогоднi друкарня була заснована на Украiнi до 1460 р. у Львовi украiнцем Степаном Дропаном, хоча є пiдстави думати, що вона iснувала й ранiше»⁴¹, тобто за 112 рокiв до приїзду Федорова до Львова i майже зразу пiсля винаходу Й. Гутенберга, що неврiгiдне. О. Я. Мацюк також твердить про iснування iнших друкарень до Федорова на Украiнi — в Острозi i Києвi⁴². Слабким мiсцем такої концепцiї є те, що джерела, зв'язанi з «фундацiєю» Дропана пiзнього походження i не пiдтверджуються актовим матерiалом, хоча б в тогочасних копiях. Були i iншi спроби довести появу друкарства у Львовi до Федорова⁴³, однак без введення нових джерельних матерiалiв.

Нещодавно О. Я. Мацюк опублiкував нову статтю як продовження попередньої, в якiй наводяться назви шести книг, якi датованi 1511—1566 рр. в iнвентарi бiблiотеки Словiтського монастиря (тепер с. Словiта, Золочiвського району Львiвської облaстi) за 1826 р.⁴⁴. Книги цi, проте, не знайденi, i зараз важко судити, чи це не помилка писаря, який мiг зробити похибку при вiдчитаннi цифр кирилицею на 100 рокiв, або чи це дiйсно невідомi нi в одному примiрнику київськi, львiвськi та почаївськi стародруки XVI ст., тодi як на той час в тих мiстах не було жодних, вiдомих тепер в науцi, друкарень. Можливо, що це видання друкарень I половини XVII ст., що було б безперечно здобутком для iсторiї друкарства, при умовi їх вiдшукування.

Iнше припущення висловив останнiм часом М. Т. Гембарович, який вважає, що попередником Федорова у Львовi мiг бути лише Скорина, який пiд час свого перебування з 1530 р. на службi у вiленського єпископа Януша, що тодi володiв Кременцем, мiг робити якiсь друкарськi спроби на Волини i

⁴¹ О. Мацюк. Чи було книгодрукування на Украiнi до Iвана Федорова. «Архiви Украiни», 1968, № 2, стор. 14.

⁴² Там же, стор. 13—14.

⁴³ О. Г. Губко. До початкiв украiнського друкарства. «Архiви Украiни», 1969, № 3, стор. 12—28. М. Савка. До iсторiї книгодрукування на Украiнi. «Архiви Украiни», 1972, № 2, стор. 28—30.

⁴⁴ О. Я. Мацюк. Ще про початок книгодрукування на Украiнi. «Архiви Украiни», 1971, № 1, стор. 28—29.

підготував ґрунт для діяльності Федорова у Львові⁴⁵. Однак, як визнає сам автор цього твердження, не відшукані жодні актові свідчення про перебування білоруського друкаря на Україні і відсутня його друкована продукція того часу.

В зв'язку з відсутністю більш вагомих доказів, заснованих на тогочасних джерелах, а не на свідченнях значно пізнішого походження, іноді непевних, неясні місця в післямові та епітафії Федорова, а, головне, — поки не будуть розшукані до-федорівські друки на Україні, — питання про друкарство до 70-х рр. XVI ст. на Україні залишиться лише науковою гіпотезою, розв'язання якої потребує дальших джерельних пошуків. Разом з цим варто навести цілком слушні слова з колективної монографії про історію друкарства на Україні, що «навіть якщо й будуть виявлені реальні сліди книгодрукування на Україні до Івана Федорова, ім'я його буде завжди безсмертним»⁴⁶.

Десятирічну діяльність І. Федорова на Україні можна поділити на такі чотири етапи (періоди): львівський (перший), дерманський, острозький і львівський (другий). Перебування І. Федорова на українських землях було найбільш плідним в його друкарській діяльності часом, насиченим багатьма подіями в його житті, коли виявились всебічні творчі інтереси друкаря, глибоке розуміння ним культурних та освітніх завдань своєї праці і покликання, що знайшло відображення у виданих ним на Україні книгах.

Життя та творчість російського першодрукаря на Україні докладніше відоме на основі різноманітних джерельних матеріалів, в порівнянні з двома попередніми періодами його діяльності — московським та заблудівським, про які свідчать майже виключно тексти виданих ним книг та окремі вказівки пізніших джерел.

Від часу перебування І. Федорова на Україні і наступних років після його кончини збереглась значна кількість джерел⁴⁷, які можна розподілити на 8 груп (видів) за їх спільними ознаками:

⁴⁵ M. Gebałowicz. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. «Roczniki biblioteczne», г. XIII, zes. 3—4, Warszawa, 1969, str. 23—25, 29, 94. Є також окреме видання Warszawa — Wrocław, 1970.

⁴⁶ Книга і друкарство на Україні. К., 1965, стор. 41.

⁴⁷ Історіографічний огляд розширення джерелознавчої бази про життя та діяльність І. Федорова на Україні поданий в статті М. Ковальсько-го — «Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова (история публикаций)» — «Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР», вип. 3, Дніпропетровськ, 1972. стор. 148—164.

1) авторські тексти І. Федорова та видавців і редакторів його книг — передмови, післямови (додаткові статті — за визначенням А. С. Зьорнової⁴⁸), колофони⁴⁹;

2) юридичні документи, які стосуються І. Федорова та його сім'ї, вміщені у львівських та луцьких актових книгах (переважно міської Ради, війтівського управління, гродських судів);

3) послання та грамоти представників вищого українського та грецького православного духовенства про долю львівської друкарні І. Федорова;

4) фінансові книги львівського Онуфріївського монастиря, в яких вміщена відомість про позику І. Федоровим коштів;

5) записи витрат з королівської казни («підскарбінські книги») асигнувань в 1583 р. І. Федорову коштів на виготовлення гармат;

6) епістолярна спадщина І. Федорова, представлена поки що лише одним його листом — до саксонського курфюрста Августа від 23 липня 1583 р.;

7) інвентарні описи володінь кн. Острозьких XVII ст. з зазначенням місця розташування друкарні в Острозі та імен друкарів, які працювали в Острозі на поч. XVII ст.

Окреме місце серед письмових джерел, що стосуються І. Федорова, займає епіграфічна пам'ятка, вже згадувана його епітафія (надгробна плита), яка не збереглась до наших днів, текст напису або малюнки якої подали в XIX—на поч. XX ст. М. Гриневецький (в 1817 р.), П. Кеппен (1822 р.), К. Калайдович (1822 р.), В. Компаневич (1837 р.), Я. Головацький (1860 р.), А. Петрушевич (1883 р.), І. Кривецький (1924 р.), Р. Тонкова (1935 р.), І. Крип'якевич (1953 р.), Я. Ісаєвич (1964 р.) і ін.⁵⁰

⁴⁸ А. С. Зернова. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати. «Труды» (Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина), т. IV, М., 1960, стор. 206.

⁴⁹ Колофон (солопорн) — латинське слово, запозичене з грецької мови, означає завершення, кінець, вершину. В книзі — завершальні рядки, в яких автор або друкар подавав цінні відомості про місце та час видання книги.

⁵⁰ Література про надгробну плиту Федорова вміщена в статті Б. Михайловича (псевдонім Б. Януша). Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Федоровича. Журн. «Стара Україна», Львів, 1924, №№ 2—5; стор. 51—54; в монографії акад. І. П. Крип'якевича. «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси». К., 1953, стор. 55; в статті О. Я. Мацюка. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. «Архіви України», 1968, № 2, стор. 4. Про долю епітафії Федорова див. Р. М. Тонкова. О судьбе надгробной плиты Ивана Федорова. В кн.: Иван Федоров первопечатник. М.-Л., 1935, стор. 157—166 і в статті І. Кривецького. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича. «Стара Україна», Львів, 1924, №№ 2—5, стор. 48—51.

При вивченні джерел з історії книгодрукування, в тому числі і видавничої діяльності І. Федорова, в першу чергу треба звернутись до самих текстів стародруків, необхідно знати історію їх видання та реєстрацію в науковій бібліографії. Хоч перші спроби складання бібліографічних каталогів відомих на той час стародруків відносяться ще до середини XVIII ст. (О. І. Богданов, Д. Є. Семенов-Руднев, І. Г. Бакмейстер), наукове вивчення, систематизація слов'янських книг, надрукованих кирилицею, а також публікація авторських текстів видавців розпочались в першій чверті XIX ст.

Складачем першої зведеної бібліографії (репертуару) книг на церковнослов'янській та російській мовах, виданих в Росії та за її кордонами, був В. С. Сопиков⁵¹. Працю над складанням каталогів слов'янських книг, виданих кирилицею, продовжили в XIX ст. І. П. Кеппен, І. П. Сахаров, П. М. Строев, В. М. Ундольський, І. П. Каратаєв⁵². Описи видань українських друкарень, державних та церковних книгозбірок та колекцій опублікували Я. Ф. Головацький, С. Т. Голубев, П. О. Гільдебрандт, О. І. Миловидов, В. М. Ундольський, А. Попов, А. Родоський та ін., на початку XX ст. І. С. Свенціцький⁵³.

⁵¹ В. Сопиков. Опыт российской библиографии. ЧЧ. 1—5. СПб, 1813—1821; другое вид. — А. С. Суворина. СПб, 1904—1908.

⁵² И. П. Кеппен. Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам. «Библиографические листы». 1825, № 21; И. П. Сахаров. Обзорение славяно-русской библиографии. Издания, напечатанные кирилловскими буквами с 1491 до 1731 г., т. 1, кн. 2. СПб, 1849; П. Строев. обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке... Ф. А. Толстова. М., 1829; П. Строев. Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке... И. Н. Царского. М., 1836; П. Строев. Описание старопечатных книг, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстова и купца И. Н. Царского. М., 1841; В. М. Ундольский. Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491 по 1864 г., вып. 1. М., 1871; И. Каратаев. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491—1730. СПб, 1861; И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. I, с 1491 по 1652 г. СПб, 1883.

⁵³ Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского. Составлено Я. Головацким. СПб, 1874; С. Т. Голубев. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст. «Труды Киевской духовной академии». К., 1876, тт. 1—2; П. А. Гильдебрандт. Перечень по типографиям и годам западно-русской печати церковно-славянского шрифта. «Памятники старины в западных губерниях», вып. 6. Текст к 16 рисункам. СПб, 1874; А. И. Миловидов. Старопечатные славяно-русские издания, вышедшие из западно-русских типографий XVI—

В 1958 р. у Києві вийшов бібліографічний каталог слов'янських книг, надрукованих кирилицею, починаючи з Федорівських видань, що зберігаються в Державній публічній бібліотеці УРСР (ЦНБ)⁵⁴. Я. Д. Ісаєвич в 1970 р. опублікував каталог львівських видань XVI—XVIII ст., в якому вміщені назви та подано бібліографічний опис друкарської продукції І. Федорова та друкарні Ставропігійського братства⁵⁵.

В дожовтневий період передмови та післямови видань І. Федорова передруковувались в каталогах П. М. Строева (особливо при описі книг А. Ф. Толстова), в описі І. Каратаєва, де вперше в літературі передруковано повний текст листівки, виданої в Острозі 5 травня 1581 р. під заголовком «Которого ся мѣсяца што за старых веков дѣло короткое описаніе». Дослідники вважають її продукцією острозької друкарні Федорова і надали їй умовну назву «Хронологія» Андрія Римші⁵⁶ за ім'ям її автора. С. Л. Пташицький в 1895 р. помістив репродукцію тексту «Хронології» у збірці зразків стародрукованих слов'янських видань⁵⁷. Тричі передруковувася її текст в післявоєнні роки в хрестоматії з давньої української літератури⁵⁸.

На високому науковому рівні видання авторських текстів книг І. Федорова було здійснене в 1959 р. в ювілейному збірнику на відзначення 375-річчя з часу смерті першодру-

XVIII вв. «Чтения в импер. Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (далі — Чтения ОИДР), 1908, кн. 1 (224); А. И. Миловидов. Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491—1800 гг.). Вильна, 1908; А. Попов. Описание рукописей и каталог церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872; А. Родосский. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке Санктпетербургской духовной академии, вып. 1. СПб, 1891; І. Свенціцький. Каталог книг церковно-слов'янської печаті. Жовква, 1908; І. Свенціцький. Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908.

⁵⁴ Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Составили С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. Н. Золотарь. Отв. ред. П. Н. Попов. К., 1958.

⁵⁵ Львівські видання XVI—XVIII ст. Каталог (вип. 1). Уклав кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич. Львів, 1970.

⁵⁶ И. П. Каратаев. Описание славяно-русских книг, № 100, стор. 212—213.

⁵⁷ Сборник снимков с славяно-русских старопечатных изданий, ч. I (XV и XVI вв.). Составил С. Л. Пташицкий. СПб, 1895, табл. XXI и XXII.

⁵⁸ Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). Упоряд. О. І. Білецький. К., 1949, стор. 138—139, друге видан. 1952, третє — 1967, стор. 181—182.

каря «У истоков русского книгопечатания». Були надруковані тексти в перекладі на російську мову М. В. Щепкіної та фотокопії післямови львівського «Апостола» і «Букваря», острозьких — «Біблії» (варіанти післямов, колофони 1580 і 1581 рр.) та «Нового завіту». Проте в цьому виданні відсутні переклади і репродукції фотоспособом передмов острозького «Нового завіту», двох передмов «Біблії» (з них особливо важливою до історії острозької друкарні перша) та віршів Г. Д. Смотрицького в «Біблії».

За минулі 15 років розширилась джерельна база і знання про життя та діяльність І. Федорова на Україні, в першу чергу, завдяки знахідкам невідомих до цього часу його видань. До середини 50-х рр. ХХ ст. було відомо три назви друків І. Федорова, виданих ним на Україні: львівський «Апостол» 1574 р. і острозькі — «Новий завіт» (1580 р.) та «Біблія» (1580, 1581 рр.). До них зараховували також «Хронологію» 1581 р.

В 50—60-х рр. ХХ ст. виявлені невідомі дослідникам минулого львівське (1574 р.) та острозьке (1578 р.) видання першодрукованого кириличного «Букваря» І. Федорова.

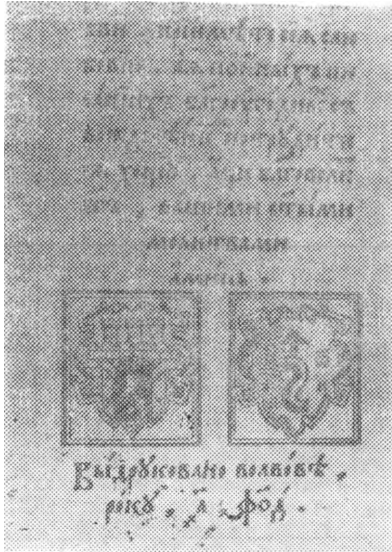

Фото 1.

Післямова львівського «Букваря» 1574 р.

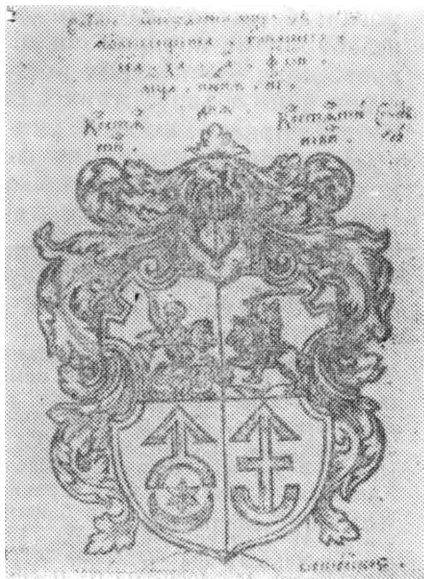

Фото 2.

Герб князів Острозьких з передмови острозької «Азбуки» («Букваря») 1578 р.

Надрукований І. Федоровим у Львові «Буквар» став відомим науковій громадськості лише в 1954 р., хоч ця книжка була завезена в Італію ще на початку XVII ст. і зберігалась тут до середини XX ст. Вперше текст першодрукованого букваря був відтворений в 1955 р. у вигляді факсиміле як додаток до статей Р. Якобсона та У. Джексона в бюлетені бібліотеки Гарвардського університету (США), де тепер знаходиться ця книжка Федорова⁵⁹. В наступному році там же був опублікований текст «Букваря» окремим виданням. На відзначення 400-річчя російського друкарства в 1964 р. республіканське видавництво УРСР «Дніпро» перевидало фото-механічним способом цю унікальну книжку І. Федорова під назвою «Граматика». Знахідка першодрукованого «Букваря» привернула значну увагу дослідників, що знайшло своє виявлення в появі окремої групи спеціальної літератури⁶⁰.

Після виявлення львівського «Букваря» можна припускати з більшою впевненістю про існування ще й інших, поки що невідомих, книжок, надрукованих І. Федоровим. Вони завдяки великому на них попиту, особливо на підручники слов'янської мови, якими користувались в братських школах, могли зберегтись лише в поодиноких примірниках. Справді, незабаром це припущення цілком справдилося. В результаті проведення інтенсивних пошуків стародрукованих слов'янських книг в зарубіжних і радянських бібліотеках та книжкових збірках знайдено ряд недатованих та некомплектних примірників, близьких до фєдорівського «Букваря». Серед них найбільший інтерес привернула до себе схожа на львівський «Буквар» книжка, яка зберігається в Королівській

⁵⁹ R. Jacobson, W. A. Jackson. Ivan Fedorov's Primer of 1574. «Harvard Library Bulletin», 1955, Winter, Vol. 1.

⁶⁰ А. А. Сидоров. Первая русская печатная грамматика. «Славяне», 1964, № 1; А. А. Сидоров. Новооткрытое издание Ивана Федорова. «Полиграфическое производство», 1955, № 1; В. С. Люблинский, Т. А. Быкова. Выдающийся памятник русской культуры — Львовский букварь Ивана Федорова 1574 г. «Известия АН СССР. Отделен. литературы и языка», XIV, в. 5, М., 1955; М. Н. Тихомиров. Первый русский букварь. «Новый мир», 1956, № 5; П. С. Кузнецов. Букварь Ивана Федорова. «Вопросы языкознания», 1956, № 2; А. С. Зернова. Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии. «Труды» (Гос. библи. СССР им. В. И. Ленина), т. 2, М., 1958; А. С. Зернова. Второе издание Букваря Ивана Федорова. «Труды» (Гос. библи. СССР им. В. И. Ленина), т. 3, М., 1959; Я. Р. Дашкевич. Перший український буквар «Українська мова в школі», 1959, № 1; Г. Й. Коляда. «Граматика» Івана Федорова. «Вестник мировой культуры», 1959, № 3; В. Й. Лукьяненко. Азбука Івана Федорова, ее источники и видовые особенности. «Труды Отдела древнерусской литературы», т. XVI. М., 1960.

бібліотеці Копенгагена (Данія). А. С. Зьорнова визначила копенгагенський екземпляр як ранню продукцію острозької друкарні І. Федорова, приблизно 1580 р.⁶¹, поскільки книжка некомплектна, без вихідних даних та зазначення імені друкаря.

Припущення радянської дослідниці блискуче підтвердилось через декілька років, коли виявилось, що в Науковій (Земельній) бібліотеці м. Гота (НДР) ще з кінця XVII ст. зберігся унікальний повний примірник другого видання «Букваря» І. Федорова, надрукованого ним в Острозі в 1578 р. Вперше про наявність цієї книжки було зазначено в каталозі слов'янських книг цієї бібліотеки, який склав Гельмут Клаус в 1961 р.⁶². В додатку до каталогу подана фотокопія першої сторінки цієї книги Федорова з текстом передмови. Однак таке важливе повідомлення лишилось сім років поза увагою дослідників. Тільки в 1968 р. Дж. Сіммонс, відомий англійський славіст і знавець стародруків, та Г. Грассгофф, вчений-мовознавець з НДР, подали опис цього невідомого друку І. Федорова в славістичному журналі НДР в статті під назвою: «Невідоме видання Івана Федорова 1578 р.», де були опубліковані фотокопії двох перших сторінок книжки Федорова з повним текстом передмови та вихідними даними, третьої сторінки з молитовними текстами, надрукованими паралельно грецькою та слов'янською мовами, а також 17-ї сторінки, на якій вміщений заголовок в'язю, як і в копенгагенському примірнику: «Начало учения детем хотящим разумѣти писаніе»⁶³.

Враховуючи велику наукову вартість нововідкритого друку І. Федорова ті ж автори у співдружності з Г. Клаусом опублікували фотомеханічним способом повний текст цього видання Федорова, а також змістовні статті з його аналізом⁶⁴. Вони висловили погляд, що готський примірник складається з двох книг, першу з них вони назвали «Читанкою» («Lese-

⁶¹ А. С. Зернова. Книги кирилловской печати, стор. 21.

⁶² Slavica—Katalog der Landesbibliothek Gotha bearbeitet von Helmut Claus. «Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas», herausgegeben von E. Winter, Band X. Akademie—Verlag. Berlin, 1961, S. 33, Tafelanhang, T. N 2.

⁶³ H. Grasshoff, J. S. G. Simmons. Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578. «Zeitschrift für Slawistik». Band XIII, Heft 4. Akademie-Verlag, Berlin, 1968, SS. 512—517.

⁶⁴ H. Grasshoff, J. S. G. Simmons. Ivan Fedorovs griechisch-russischkirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580. Mit einem Beitrag von H. Claus. Zur Geschichte der Besitzer der Gothaer Bandchens. Akademie-Verlag. Berlin, 1969.

buch») 1578 р., а другу «готським» (точніше треба — острозьким) букварем 1578—1580 рр., які були ніби-то переплетені в одну книжку. Цю думку поділяє і Я. П. Запаско в своїй щойно виданій монографії про мистецтво книги на Україні. Він розглядає готський примірник як дві окремі книжки І. Федорова, проте нічим це не мотивується⁶⁵.

Між тим порівняння трьох примірників книг, виданих Федоровим на Україні з навчальною метою, львівського «Букваря», копенгагенського та готського екземплярів, дозволяє зробити висновок, що львівський став зразком для наступних, копенгагенський — не є окремим виданням, а некомплектним примірником острозького «Букваря» 1578 р. (тобто екземпляра готської бібліотеки) з втраченою першою частиною, де зазначені вихідні дані, та без останніх 18 сторінок другої, в якій надрукована повість про виникнення слов'янського кириличного письма — «Сказаніє, како состави святыи Кирил Философ азбуку по языку словенску и книги преведе от греческих на словенскій язык». Автором цього тексту був болгарський монах — «черноризец Храбр».

Острозькому «Букварю» (або «Азбуці») в радянській літературі присвячено вже декілька попередніх праць, які опублікували в 1968—1970 рр. Я. Д. Ісаєвич, Є. Л. Немировський і ін.⁶⁶.

Передмови та післямови федорівських видань у Львові та в Острозі становлять окремий, важливий вид джерел, що мають значну пізнавальну цінність. Завдяки ним стало мож-

⁶⁵ Я. П. Запаско. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Видавн. Львівського університету, 1971, стор. 43—44.

⁶⁶ Першим в радянській літературі виступив з статтями про острозький («Буквар») «Азбуку». І. Федорова львівський дослідник Я. Д. Ісаєвич. Я. Д. Ісаєвич. Острожская «Азбука» Ивана Федорова. «Книга», сб. XVI, М., 1968, стор. 237—238; Я. Д. Ісаєвич. Острожский буквар Ивана Федорова 1578 р. «Україна», 1968, № 9, стор. 8—9; Я. Д. Ісаєвич. Невідомий острозький буквар Ивана Федорова (1578 р.). «Радянське літературознавство», 1969, № 1, стор. 83—84. Дальші дослідження в працях: Е. Л. Немировский. Выдающийся памятник русской и украинской культуры. (Неизвестное издание Ивана Федорова). «Полиграфия», 1968, № 11; Е. Немировский. Новое об Иване Федорове. «Журналист», 1969, № 4, стор. 71; Е. Л. Немировский. Неизвестное издание «Азбуки» Ивана Федорова. «Вопросы истории», 1969, № 5 стор. 201—202; М. Ковальський. Острожка «Азбука» — невідома книга Ивана Федорова. «Памятники України», 1970, № 1, стор. 21—24; Н. П. Ковальський. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине. I. Острожская «Азбука» — неизвестное издание Ивана Федорова. «Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР ДГУ». Днепропетровск, 1970, стор. 189—195.

ливим встановити не лише точне датування стародруків, початок та закінчення їх друкування, але й одержати інформацію з таких питань, як історія заснування друкарень, умови книгодрукування; в цих текстах робляться екскурси в попередні етапи видавничої діяльності першодрукаря. І. Федоров вперше в історії вітчизняного друкарства використав таку форму як тексти передмов та післямов, щоб висловити свої погляди на роль та завдання книгодрукування, підкреслив зв'язок між книжковим виданням та освітою, навчанням дітей близькою народною мовою.

Коротко розглянемо авторські тексти виданих Федоровим на Україні книг в їх хронологічній послідовності.

1. Львівський «Апостол» 1574 р.

В кінці книги на 260—264-му аркушах кириличної нумерації вміщена післямова І. Федорова, яка починається словами: «Сія убо повѣсть изъявляет откуду начаса и како съвершился друкарня сія». Текст «Повісті» є своєрідним зразком давньої вітчизняної мемуаристики, унікальним джерелом автобіографічного характеру, з якого дізнаємось про діяльність друкаря на попередніх періодах (московському та заблудівському) та на початку львівського періоду. Саме тут Федоров чітко, в художній формі, як ніхто до нього, визначив громадянські завдання друкарства та сутність своєї життєвої місії.

У відповідь на пропозицію Г. О. Ходкевича, який після видання Федоровим двох книг в його маєтності Заблудові, під впливом ряду ще до цього часу не зовсім ясних причин суб'єктивного та напевно об'єктивного характеру, відмовився продовжувати видання слов'янських книг та запропонував І. Федорову зайнятись виключно землеробством, російський друкар відкинув цю пропозицію магната. У післямові львівського «Апостола» І. Федоров такими словами мотивує свою позицію: «Еже неудобно ми бѣ ралом ниже сѣмен сѣянiем время живота своего съкращати, но имам убо вѣмѣсто рала художество наручных дѣл съсуды, вѣмѣсто же житных сѣмен духовная сѣмена по вселеннѣй разсѣвати, и всѣм по чину раздавати духовную сію пищу»⁶⁷. В іншому місці післямови Федоров писав, що він трудиться «ради братіи моих и ближних моих»⁶⁸. Сформульовані І. Федоровим ці ідейні позиції були далі розвинені у післямові львівського

⁶⁷ Львівський «Апостол» 1574 р., арк. 261.

⁶⁸ Там же, арк. 262.

«Букваря». Між цими двома текстами виданими Федоровим у Львові книг існує глибокий ідейний зв'язок.

Основна частина післямови (6 сторінок з 9-ти, тобто $\frac{2}{3}$ тексту) присвячена розповіді про початок львівського періоду його життя та діяльності, в загальних рисах зазначені труднощі, з якими йому довелось зустрітись при заснуванні друкарні у Львові, хоч деякі аспекти та події (напр., спір з цехом столярів та ін.) не знайшли відображення в тексті. Цю прогалину в певній мірі вдається заповнити відомостями з активних матеріалів.

І. Федоров підкреслив, що йому не вдалось одержати матеріальної підтримки для заснування друкарні з боку заможних верств населення Львова: «не испросих умиленными глаголы, не умолих многослезным рыданием, не исходатайствовах никоеяже милости іерейскими чинми»⁶⁹. Ці слова майже співпадають із словами першої епістолиї кн. Курбського, яку той надіслав з Вольмару Івану IV Грозному в 1564 р.⁷⁰, на що звернув увагу ряд дослідників в минулому. Далі Федоров зазначив про подання йому підтримки незначними та незможними львівськими міщанами: «но мали нѣцѣи в іерейском чину, иніи же неславніи, в мирѣ обрѣтошася, помощь подающе, не мню бо от избытка им сія творити...»⁷¹. В післямові є неясне повідомлення про можливого попередника, якого мав І. Федоров у Львові, але чи це був друкар, можна лише висувати різні припущення («И когда вселшумися в преименитом градѣ Львовѣ, яко по стопам ходяще топтаным нѣкогого богоизбранна мужа начах глаголати в себѣ молитву сію»⁷²).

2. Львівський «Буквар» 1574 р.

Назва книги умовна, деякі дослідники називають її «Граматикою» («Грамматикія»), оскільки титульний аркуш або передмова невідомі. Починається книжка таблицею азбуки, на п'ятій сторінці вміщений заголовок: «А сія азбука от книги осмочастныя, сирѣчь грамматикіи» (виділено мною — М. К.).

На заключних 78—79 нумерованих сторінках надрукована післямова І. Федорова, в якій він звернувся до читачів

⁶⁹ Львівський «Апостол», 1574 р., арк. 262-зв.

⁷⁰ «Не испросих умиленными глаголы, не умолих ты многослезным рыданием, ни исходатайствовах от тебя никоея милости архиепископскими чинми». «Русская историческая библиотека», т. 31, СПб, 1914 стб. 3.

⁷¹ Львівський «Апостол» 1574 р., арк. 262-зв.

⁷² Там же, арк. 261-зв.

з словами: «Възлюбленный честными християнскими рускими народе, греческого закона», зазначив свою участь в редагуванні текстів: «Сия еже писах вам не от себе, но от божественных апостолов и богоносных святых отец учения,.. **от грамматики** (виділено мною — М. К.) мало нѣчто... вѣмале съкратив сложих».

Поряд з цим І. Федоров підкреслив призначення своєї книжки: «ради скорого младенческаго наученія», а також висловив думку продовжити в майбутньому видання шкільних підручників: «И аще сии труды моя благоугодны будут ваши любви, примѣте сія с любовію, а я и о иных писаних благоугодных с вождельніем потрудитися хошу»⁷³. Цікаво зазначити, що аналогічна за змістом і навіть формою думка висловлена у передмові заблудівського «Євангелія» 1569 р., де від імені Ходкевича говорилося: «Вы же любиміи примѣте сию книгу с любовію, а я божією помощію о иных книгах церквам божіим потребных промышляти буду»⁷⁴.

Виявлення львівського «Букваря» дало можливість внести істотні корективи в знання про зміст та характер творчості І. Федорова. Його друкарська діяльність не була обмежена виданням літургічних книг, але відповідала практичним потребам та завданням освіти і шкільництва на Україні (як також і інших слов'янських країнах з кириличною абеткою), що в умовах посилення соціального та національного гноблення українського народу в шляхетській Речі Посполитій в другій половині XVI ст. було конче необхідним. І. Федоров, таким чином, виступає у культурному процесі свого часу як видатний просвітитель та гуманіст східнослов'янських народів.

3. Острозька «Азбука» («Буквар») 1578 р.

Одним з тих «благоугодных писань», про видання яких у майбутньому говорив Федоров у післямові львівського «Букваря», було безперечно друге його видання в Острозі — острозька «Азбука».

На початку її вміщена передмова, яка відсутня в некомплектному копенгагенському примірнику. В цьому тексті є важливі відомості про характер, призначення та час видання книжки, що дає можливість по-новому висвітлити початковий етап діяльності острозької друкарні. Книжка ця точно датована: на другій сторінці передмови зазначено, що вона

⁷³ Львівський «Буквар» 1574 р., стор. 78—79 (ненум.).

⁷⁴ Заблудівське «Євангеліє учительне» 1569 р., арк. 4.

надрукована 18 червня 1578 р. До останнього часу вважали, що першою книгою, виданою І. Федоровим в Острозі, був «Новий завіт» 1580 р., в передмові до якого читаємо, що це був «пръвый овощь от дому печатнаго своего острозскаго»⁷⁵. Тепер першим, мабуть пробним, друком в Острозі треба вважати «Азбуку» («Буквар»), а початок практичної діяльності острозької друкарні та видання нею книг треба перенести на два роки раніше — з 1580 в 1578 р.

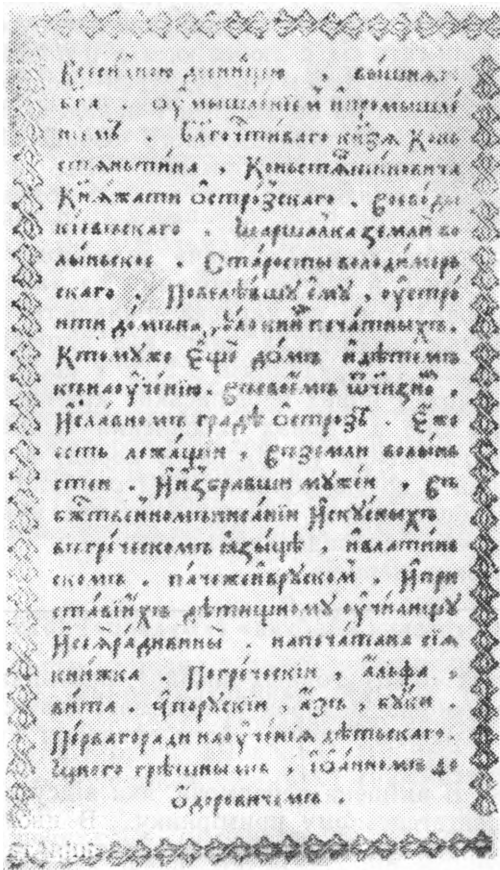

Фото 3.

Передмова острозької «Азбуки» («Букваря») 1578 р.

⁷⁵ Острозький «Новий завіт» 1580 р., арк. 3-зв.

Участь І. Федорова у виданні «Азбуки» зазначена в двох місцях книги. В передмові говориться, що «напечатана сія книжка... многорѣшнымъ Іоанномъ Федоровичемъ». На 16-ій сторінці, як закінчення першої частини книги, вміщений друкарський знак Федорова, цілком аналогічний знакові, який Федоров надрукував нижче післямови у львівському «Букварі». В прямокутній, трохи видовженій по вертикалі, чорній рамці — фігурне геральдичне поле (гербовий картуш), посередині якого вигнута полоса, що нагадує зеркальне зображення латинської літери «S», яка увінчується вгорі наколеним стрілкою; по обох боках кириличний напис «Іоан». Якщо у львівському «Букварі» ідентичний знак вміщений поряд з гербом Львова, то в острозькому виданні знак друкаря на цій сторінці надрукований без інших малюнків. Повна аналогія гравюри друкарського знаку Федорова у львівському «Букварі» і острозькому виданні, на наш погляд, свідчить, що Федоров привіз з собою в Острог зі Львова гравірувальну дошку з цим малюнком.

Вперше друкарський знак Федорова зустрічається у львівському «Апостолі», де він вміщений разом з гербом Львова як основна частина складної художньої композиції акантової гілки, яку тримає рука. Цей же знак є в усіх львівських і острозьких друках Федорова (крім «Хронології») з деякими відмінностями (в острозькому «Новому завіті» і «Біблії» напис складається лише з двох літер «І. Ф.», геральдичний щиток тримає рука). В московських і заблудівських виданнях І. Федорова такий знак не зустрічається. Питання про інтерпретацію цього знаку все ще залишається остаточно не з'ясованим. Більшість дослідників вважає його друкарським знаком, елементи якого були запозичені з польських або італійських гербів (напр., герб друкаря А. Мануція), інші, що центральна крива смуга в картуші символізує «книги суть ріки». В. К. Лукомський ще в 1935 р. звернув увагу на герб білоруського роду Рагоза, в якому є майже аналогічні елементи фєдорівського знаку. Дуже ймовірно, що прибувши в Литву, друкар прийняв цей герб шляхом адаптації, що було можливим до конституції 1601 р.⁷⁶

Особливість першого острозького друку І. Федорова, як і його львівського попередника, є відсутність титульного аркуша. Назву книжки, яку в той час, мабуть, вживали, можна встановити з тексту передмови, де вказано: «напечатана сія

⁷⁶ В. К. Лукомський. К вопросу о родопроисхождении Ивана Федорова. «Иван Федоров первопечатник», стор. 174.

книжка по греческій альфа, вита, а по рускій аз, буки». Таким чином, Федоров називав свою книжку «Азбукою», а не «Читанкою», як це тепер пропонують.

В передмові І. Федоров підкреслив зв'язок між видавничою діяльністю острозької друкарні та заснованої декілька років раніше школою в Острозі, яка в другій половині XVI ст. стала відомим на Україні навчальним закладом, близьким за своєю програмою до колегій. Він писав, що в «славном градѣ Острозѣ, еже есть лежащии в земли воляньстей» було засновано «дом на дѣло книг печатных, к тому же еще дом и дѣтем к наученію» (тобто друкарню і греко-слов'янську школу). На жаль, в передмові відсутні більш точні відомості, коли саме це сталось, можна лише припускати, що друкарня була відкрита невдовзі перед виданням острозької «Азбуки».

Про вчителів острозької школи та вчених, що прибули до Острога, в передмові говориться: «И избравши мужей, в божественном писаніи искусных в греческом языкѣ, и в латиньском, паче же и в руском, и пристави их дѣтищному училищу». Це перше за часом повідомлення в джерелах про острозьку школу та її вчителів, де чітко визначена мета видання острозького «Букваря» («Азбуки»): «напечатана сія книжка... перваго ради наученія детьскаго»⁷⁷.

Таким чином, за своїм стилем та ідейною спрямованістю передмова острозької «Азбуки» схожа з післямовою львівського «Букваря».

Рукописні помітки на сторінках готського примірника дозволяють дізнатись про його долю в далекому минулому. Ця книжка була завезена в Німеччину через 4 роки після її надрукування в Острозі. Вже в 1583 р. вона стала власністю вченого-сходознавця і книголюба Елія Гуттера, котрий тоді проживав у Дрездені при дворі саксонського курфюрста Августа. Можна припускати, що Федоров міг подарувати це і інші острозькі видання Гуттеру під час своєї поїздки до Відня, звідки він у липні 1583 р. написав листа курфюрсту. В 1641 р. книжка перейшла в бібліотеку Йоганна Ернста Герхарда, а з 1678 р. була придбана бібліотекою герцогів Саксен-Гога-Альтенбург.

⁷⁷ Текст передмови острозького «Букваря» («Азбуки») подається за фотокопіями (факсиміле) в останній роботі Г. Грассгоффа і Д. Сіммонса.

4. Острозький «Новий завіт» 1580 р.

Заголовок книги вміщений на першому нумерованому аркуші: «Книга новаго завѣта...». На 2—4 аркушах надрукована передмова, складена, можливо, Федоровим і звернена до кн. Костянтина Костянтиновича (Василя) Острозького. В передмові визначена мета видання цієї книжки, співзвучна з ідеєю, висловленою в післямові львівського «Букваря»: «и сіе желаемое бытіиское дѣло еже начахом съвершити... в наслаждение всему народу рускому»⁷⁸.

В кінці книги на 490-у аркуші поданий вихідний літопис — коротка післямова-колофон з зазначенням імені друкаря: «начата и совершена бысть сія книга новаго завѣта, повелѣніем... князя Константина Константиновича... княжати острозскаго... в... градѣ его отчизном Острозѣ многгрѣшным Іоанном Федоровым сыном з Москвы» і вказаний рік видання книги — 1580⁷⁹.

5. Острозька «Біблія» 1580—1581 рр.

В «Біблії», яку вважають шедевром та найвидатнішим поліграфічним твором Івана Федорова, крім релігійних вміщені тексти, складені редакторами та видавцями книги. Це — дві передмови, вірші Г. Д. Смотрицького та два варіанти післямови І. Федорова. Хоч ці тексти не позбавлені релігійного забарвлення та апології кн. Острозького, в них є цінні свідчення з історії видання книги.

В цьому відношенні особливий інтерес має перша передмова, що займає 2-й — зворот 3-го аркуша книги. Вона складається з двох частин, перша з них надрукована паралельно двома мовами церковнослов'янською (кирилицею) і грецькою, друга — лише слов'янською. В передмові повідомляються подробиці про пошуки списків біблії перед її надрукуванням в різних країнах Європи, зокрема на Балканах, Близькому Сході.

«Сего ради, — читаємо в тексті першої передмови, складеної від імені кн. Острозького, — посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенныя проходя, яко римскія предѣлы, тако и кандіискія островы, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских, даже и до самаго апостолом намѣстника и всея церкве восточныя строенію чиноначалника, пречестнаго Іеремія архиепископа Констан-

⁷⁸ Острозький «Новий завіт» 1580 р., арк. 3-зв. — 4.

⁷⁹ Там же, арк. 490.

тина града, нового Рима, вселенна патріарха... доидох»⁸⁰
Не лише збирались рукописи, але й були одержані поради з редакційних питань («с ними же купно... и многими наказанными добръ в писаніах... доволно совѣтовав»).

Серед слов'янських рукописів особливу цінність для видавців і редакторів острозької «Біблії» мала так звана геннадієвська біблія (1499 р.), кодекс, складений за наказом новгородського єпископа Геннадія. Про одержання цього рукопису повідомляє передмова острозької «Біблії»: «Но и в всѣх странах роду нашего языка словенскаго ниже єдина обрѣтєся сьврѣшена в всѣх книгах ветхаго завѣта. Токмо от... государя и великаго князя Іоанна Василевича московскаго... богоизбраннико мужем Михаилом Гарабурдоу, писарем великаго князства литовскаго, с прилѣжным моленієм испрошеную, сподобихомся пріати сьврѣшеную библию»⁸¹.

Це одне з найбільш важливих повідомлень, які є у даній передмові, свідчення українсько-російських культурних взаємин.

Велика заслуга у придбанні для острозької друкарні геннадієвського зводу біблії належала Михайлу Богдановичу Гарабурді, відомому білоруському політичному діячеві і дипломату другої половини XVI ст. Він займав ряд визначних та впливових посад у Великому князівстві Литовському. В документах Гарабурда згадується як «гінєць» (1559 р.), «дяк» (в 1560—1563 рр.), писар Сигізмунда-Августа (в 1566—1579 рр.). В 1585—1586 рр. (остання дата — рік його смерті) він — мінський каштелян⁸².

Як писар Великого князівства Литовського, Гарабурда протягом майже тридцяти років — в 50—поч. 80-х рр. — приймав участь в литовсько-польських посольствах і переговорах з російськими дипломатами, неодноразово приїздив до Москви: в 1558, 1560, 1563, 1566, 1572, 1573, 1586 рр.⁸³. В передмові острозької «Біблії» не зазначена дата одержання ним в Росії рукописного кодексу біблії, можна лише при-

⁸⁰ Острозька «Біблія» 1580—1581 рр., арк. 3.

⁸¹ Там же.

⁸² Józef Wolff. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. 1386—1795. Kraków, 1885, стор. 110, 266, 270.

⁸³ Центральний Державний Архів Давніх Актів СРСР (ЦДАДА), ф. 79, оп. 1. Сношения России с Польшей (Польские дела). Посольські книги: т. 4 (1549—1558 рр.), т. 5 (1558—1560 рр.), т. 6 (1568 р.). *Historiae Russiae Monumenta*, т. 1. СПб, 1841, №№ 161, 168, 170. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России по 1800 г., ч. 3. М., 1897, стор. 98, 100—102, 107; В. Кордт. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. К., 1926, стор. 36.

пускати, що це могло відбутись в 1572 або в 1573 р.⁸⁴, бо відсутні відомості про його приїзд в Росію в другій половині 70-х або на початку 80-х рр. Не випадково йому доручили це завдання. Ще в 1560 р. він намагався дістати у І. М. Вісковатого рукописну книгу «Бесіди» І. Златоустого для видання її в Литві друкарським способом⁸⁵. Одержаний в Росії примірник біблії дійсно був покладений в основу виданої в Острозі повної слов'янської біблії⁸⁶.

Крім І. Федорова, участь у виданні книг в Острозі приймав, як один з редакторів, видатний український культурний діяч Герасим Данилович Смотрицький. Він є автором другої передмови острозької «Біблії». Вона має заголовок: «Предсло́вие к благовѣрному и православному всякаго чина, возраста же и сана читателеви» (арк. 4—7). В кінці цього тексту Смотрицький зазначив своє авторство: «Сія предсловная сказанія и двострочное съгласіе многорѣшным Герасимом Даниловичем съставлено бѣ»⁸⁷.

Передмова Г. Смотрицького за своїм змістом складається переважно з порад та вказівок читачам з питань релігійної літератури. У порівнянні з першою передмовою, в ній мало відомостей про видання «Біблії». Однак, деякі, хоч дуже лаконічні, дані біографічного характеру про її автора знаходимо в цьому тексті. Наприкінці передмови Г. Смотрицький з характерною для видавців книг того часу скромністю писав: «Сіе предсловійце прозрѣв, мой господине читателю благочестивый, приѣмли, яко же хочещи, токмо молю, мене недостойнаго ненаученія ради, невѣзненавиди, ни поноси... Аз же съставих елико могох умаленіем си смысла, ибо **училица николи же видѣх**» (виділено мною — М. К.). Далі він розкриває ідейні мотиви своєї діяльності та повідомляє про запрошення його до Острога для редакційної роботи: «Но понеже людіе молчат, камень вопити понудися. И аще своею волею дръзнул бых на сіе, безъотвѣтен убо был бых, и от повеленія... князя отрещися отнудь невѣзмогох, обаче же сицевая вещь, искусных понуждает...»⁸⁸.

Після другої передмови надруковані 60 рядків віршів Г. Д. Смотрицького, які разом з віршами його на герб

⁸⁴ Михаил Гарабурда. Донесение посланника, отправляемого чинами великого Литовского княжества в Москву в 1573 г. «Вестник Европы», 1815, ч. 83, № 19.

⁸⁵ К литературной деятельности мниха камянчанина Исаии. «Памятники древней письменности и искусства», вып. 181, М., 1913, стор. III.

⁸⁶ И. Е. Евсеев. Очерки по истории славянского перевода библии. Петроград, 1916, стор. 18.

⁸⁷ Острозька «Біблія» 1580—1581 рр., арк. 7.

⁸⁸ Там же.

кн. Острозьких, вміщених на звороті титульного аркуша книги, належать до перших спроб силабічного віршування на Україні. Вірші Смотрицького в «Біблії» пройняті аналогією православної церкви, яка протиставляється католицькій, і мають характер панегирика кн. Острозьких (особливо кн. К. К. Острозького), діяльність яких зовсім безпідставно порівнюється з діяльністю київських князів Володимира Святославовича та його сином Ярославом^{88а}, про що, за висловом Смотрицького, «множае могут и лучше сказати, паче же польска кронийка и рускій лѣтописец, свѣдательствуют дом сей яко побѣдоносец»⁸⁹.

Крім двох передмов, в «Біблії» є два варіанти післямови І. Федорова, які відрізняються між собою розміром та змістом. В одних примірниках коротка післямова вміщена на 78-у аркуші шостого рахунку, де зазначено: «Напечатана бысть сія книга глаголемая библия ...в... Острозѣ... Иваном Федоровым сыном москвитином» 12 липня 1580 р. Інший текст — в остаточному варіанті післямови з вихідною датою колофону — 12 серпня 1581. Ця післямова значно більша розміром (займає весь 78-й арк.) і надрукована двома шрифтами — кирилицею і грецьким. В ній зазначено, що Федоров видав біблію «всѣм повсюду тисненіем печатным», і це була праця колективу видавців — «купно с поспѣшники и единомысленики моими».

Хоч тираж книги був для свого часу значним, екземплярів з вихідними даними 1580 р. вдвічі менше, ніж з датою 1581 р.⁹⁰ Це, можливо, пояснюється тим, що видавці не встигли закінчити друкування всього тексту в 1580 р. і довелося виготовляти новий текст колофону (на титульному аркуші в усіх примірниках дата 1581 р.). Цілоком унікальними є примірники «Біблії», в котрих вміщені обидві післямови з двома варіантами вихідних даних 1580 і 1581 рр. Три такі екземпляри відомі у зарубіжних книгозбірнях, один (четвертий за порядковим рахунком) нещодавно придбала бібліотека Томського університету⁹¹. Крім двох відмінних між собою післямов, дослідники виявили ще 29 варіантів більш

^{88а} Подібні порівняння та панегирики зустрічаємо в творах поч. XVII ст. — див. «Палінодія» Захарія Копистенського. «Русская историческая библиотека», т. 4, СПб, 1870, стовб. 1133—1135.

⁸⁹ Острозька «Біблія» 1580—1581 рр., арк. 7-зв.

⁹⁰ А. С. Зернова. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947, стор. 62.

⁹¹ Т. Н. Протасьева. Описание старопечатных книг. «У истоков русского книгопечатания», стор. 193; «Вопросы истории», 1965, № 4, стор. 172 (хронікальні замітки).

дрібних різночитань в текстах аналогічних аркушів «Біблії» з вихідними даними 1580 і 1581 рр.⁹².

6. «Хронологія» Андрія Римші, Острог, 1581 р.

«Хронологія» — листівка, надрукована чорною фарбою на двох внутрішніх сторінках, відома лише в одному примірнику, що зберігається в Державній Публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина⁹³. В 30—40-х рр. XIX ст. цей примірник знаходився в бібліотеці колекціонера стародруків купця О. І. Кастеріна⁹⁴.

Як і «Буквар» («Азбука») 1578 р., «Хронологія» не мала літургічного, церковнослужбового застосування. Незважаючи на релігійне забарвлення, за своїм сюжетом це — світський твір у формі силабічних віршів, що його споріднює з віршованими текстами Г. Смотрицького в острозькій «Біблії». «Хронологія» викликає інтерес не лише як своєрідна поліграфічна праця, але і як важлива пам'ятка мови. Вперше в історії друкарства кирилицею подані народні назви місяців: вресень, паздерник, грудень, просинец, стичень, лютий, марец, кветень, май, чирвец, серпень, яким присвячені окремі події біблійної історії.

Знаменною є не лише відсутність в цьому творі авторських текстів типу передмов або післямов, короткого закінчення, таких звичних в усіх фєдорівських друках, але також і друкарського геральдичного знака першодрукаря. Хоч в «Хронології» не має прямої вказівки, що її надрукував І. Федоров, дослідники ще починаючи з перших робіт про Федорова у першій половині XIX ст. і дотепер зараховують її до видань І. Федорова⁹⁵, оскільки вона вийшла 5 травня 1581 р. в процесі друкування «Біблії», в колофоні якої зазначена дата 12 серпня того ж року. Це могла бути друкарська спроба когось з учнів І. Федорова.

⁹² А. С. Зернова. Начало книгопечатания, стор. 60—61, 92—96; А. А. Сидоров. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951, стор. 102—105; Т. Н. Протасьева. Запн. праця, стор. 193; Г. И. Коляда. Из истории русско-украинских друкарских связей в XVI—XVII вв. «Труды Среднеазиатского университета». Языковедение, вып. 19, т. 8. Ташкент, 1955, стор. 20—22.

⁹³ ДПБ ім. Салтикова-Щедрина. Відділ рідкої книги, I. 2. № 3.

⁹⁴ Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А. И. Кастерина. Сост. В. Ундольским. «Чтения ОИДР». М., 1848, т. 9, стор. VII, 99, № 31.

⁹⁵ И. Каратаев. Описание № 103; А. С. Зернова. Начало книгопечатания, стор. 56; I. П. Крип'якевич. Зв'язки, стор. 52.

Автор «Хронології» — Андрій Римша, що зазначене в кінці листівки: «Писанье Андрея Рымшы». Про острозький період його життя відсутні відомості. Дальшу літературну діяльність А. Римші прослідкували К. В. Харлампович, В. М. Перетц. В другій половині 80-х рр. XVI ст. він перебував в Литві, де були надруковані його вірші, один прозовий твір та переклад на польську мову книги «Хорографія або топографія»⁹⁶.

В цілому, слід зазначити, що, хоч в авторських текстах книг, виданих Федоровим на Україні, є окремі цінні відомості про умови та обставини видавничої діяльності першодрукаря, його друкарську продукцію, її датування, проте об'єм та характер інформації в даних текстах порівняно невеликий і обмежений, що не дозволяє всебічно дослідити діяльність Федорова. Це пов'язане з своєрідними особливостями такого виду джерел, якими є авторські тексти взагалі і федорівські зокрема. Вони мали офіційний характер, відповідно до загального рівня даного видання; називались лише імена фундаторів друкарні, а про сучасників, помічників друкаря та його попередників існують або глухі відомості, або вони зовсім відсутні; замість конкретних фактів головна увага зосереджується на морально-релігійних міркуваннях тощо.

Розглянені вище додаткові статті, як і в цілому книги І. Федорова (зрозуміло, крім львівського і острозького «Букварів», тоді ще невиявлених), до середини XIX ст. залишались єдиними відомими дослідникам джерелами з історії українського друкарства 70 — поч. 80-х рр. XVI ст.

Друга велика і надзвичайно цінна група джерел юридичного характеру, що стосуються діяльності та умов життя російського друкаря на Україні, стала надбанням наукової громадськості завдяки вивченню львівських та волинських актових книг; останні ще і тепер залишаються недостатньо опрацьованими з даної проблематики.

Вивчення львівських актів про давнє українське друкарство та публікаторська робота у цьому напрямку були розпочаті дослідженнями С. Л. Пташицького (1853—1933 рр.). Протягом грудня 1883—січня 1884 рр. серед за-

⁹⁶ К. В. Харлампович. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898, стор. 275; В. Н. Перетц. Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв. «Известия отд. русского языка и словесности», т. IV, 1899, стор. 869—938; див. також: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. Давня українська література (XI—XVIII ст.ст.). Уклав Л. Є. Махновець. К., 1960, стор. 508—509.

писів у львівських актових книгах останньої чверті XVI ст., переважно львівського гродського суду, міської Ради та вйтівського управління⁹⁷, він виявив групу джерел юридичного характеру за 70—80-ті рр., які стосувались І. Федорова та його сина Івана Івановича (Друкаревича або Палітурника). Із змістом знайдених ним актів Станіслав Пташицький ознайомив читачів в статті, яку надрукував в 1884 р. журнал «Русская старина»⁹⁸. Через два роки, в 1886 р., він же видав на мові оригіналу (латинській) знайдені ним 34 документи. Ця публікація в XI томі доповідей філологічної секції Краківської Академії наук⁹⁹ стала важливим і істотним внеском в створення джерельної бази досліджень про діяльність І. Федорова на Україні. Однак це видання має певні недоліки: документи у ряді випадків надруковані не повністю, особливо це стосується записів з вйтівських книг, трапляються пропуски окремих слів в середині тексту¹⁰⁰ та помилки при зазначенні № документу та сторінок деяких архівних документів¹⁰¹.

⁹⁷ Відомості про структуру та функції державних установ та органів міського самоуправління за т. зв. магдебурзьким правом, які існували на Україні в складі Речі Посполитої, вміщені в довіднику «Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве». Видав. Львівського університету, 1955. Див. також монографію: Jan Ptasnik. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. Характеристика львівських міських установ, особливостей їх діловодства та опис актових книг Львова XVI—XVIII ст., які тепер зберігаються в фонді № 52 (Рада м. Львова) ЦДІАЛ УРСР у Львові, подані в довіднику-путівнику: Archiwum akt dawnych miasta Lwowa. A. Oddział staropolski. Księgi i akta administracyjno-sadowe 1382—1787. Opracował dr. Karol B addecki. Lwów, 1935, стор. XIII—XXIV.

⁹⁸ С. Л. Пташицкий. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове, 1573—1583 гг. Очерк по архивным материалам. «Русская старина», год 15-й, март 1884, стор. 461—477.

⁹⁹ St. Ptaszycki. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z konca XVI wieku. «Rozprawy i sprawozdania z posiedzen wydzialu filologicznego Akademii Umiejtnosci», t. XI. Kraków, 1886, dodatki, стор. 21—23 (далі — Пташицький).

¹⁰⁰ Напр. в док. № 2 публ. Пташицького перед словами «mensatorum civitatis» пропущено «fimatorum magistrorum» (ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і прот. Ради м. Львова, спр. 15, № 1553, стор. 1213), пропущені заключні речення з актових записів в публ. Пташиц. № 15 (ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи Ради, т. 18, № 813, стор. 698), № 6 (там же, вйтівська книга, спр. 382, № 520, стор. 198—199), № 10 (там же, № 2245, стор. 860), № 21 (там же, вйтівська книга, спр. 383, № 2694, стор. 1128) і ін.

¹⁰¹ Напр., при посилянні на актовий запис док. № 6 в публікації Пташ. не вказаний № справи (382), а стор. має бути 188—189; актовий запис док. публ. № 9 вміщений на стор. 86, порядок № запису 248; док. № 10 публ. Пташ., вйтівська книга 382 (ст. № VI), стор. 859—860, поряд. № 2245.

В 20-х р. ХХ ст. фрагменти або повністю окремі акти, опубліковані Пташицьким, були передруковані у збірці документів про краківське друкарство XV—XVI ст., яку видав Ян Птасьнік¹⁰², зміст їх подавався в матеріалах про українське друкарство Ів. Огієнка¹⁰³. Найбільш ґрунтовно та детально в українській радянській історіографії львівські акти про Федорова з публікації Пташицького та іншого видавця джерел Бостеля були проаналізовані акад. І. П. Крип'якевичем в 1953 р.¹⁰⁴.

Видані С. Л. Пташицьким документи обмежені такими хронологічними рамками: 26 січня 1573 р. і 17 грудня 1584 р.¹⁰⁵. В них висвітлюються ряд невідомих до того часу аспектів життя та діяльності І. Федорова, головним чином його фінансові справи, матеріальне ставище, взаємини з різними верствами міського населення, переважно Львова, а також Кракова, Буська та ін.

Ці джерела можна скласифікувати за їх змістом на такі групи:

1. Актіві записи про спір друкаря з львівським цехом столярів щодо найму челядника столярного ремесла для потреб друкарні (док. №№ 1—3 за 1573 р.)¹⁰⁶. Зазначені документи свідчать, що у Львові, мабуть, був відсутній досвід організації друкарні, а тому довелось звернутись за

---

¹⁰² Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum, volumen I, edidit Joannes Ptasnik. Leopoli, 1922, №№ 645, 670, 671, ss. 303, 304, 315—318.

¹⁰³ Ів. Огієнко. Історія українського друкарства, т. I. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV—XVIII вв. Львів, 1925.

¹⁰⁴ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією, стор. 36—65.

¹⁰⁵ Опубліковані Пташицьким акти, що тепер зберігаються в ЦДІА у Львові, можна згрупувати за установами, в діловодстві яких вони зафіксовані: ф. 9 — Актіві записи Львівського гродського суду (*Inducta relation. Castrensiae Leopoliens.*), т. 46 (1584 р.) — 14 актів; ф. 52, оп. 2. Рада м. Львова: Чистові записи і протоколи Ради (*Inducta et protocolla officii consularis*), т. 15 (1569—1573 pp.), т. 16 (1573—1577 pp.) і т. 18 (1580—1584 pp.) — 12 актів; Записи і протоколи вийтівського уряду (*Inducta et protocolla officii advocatialis*), т. 382 (1574—1579 pp.) та 383 (1579—1584 pp.) — 9 актів; Записи і протоколи міського лавничого суду (*Inducta et protocolla iudicii civilis scabinalis*), т. 244 (1577 р.) — 2 акти та два буських акти.

¹⁰⁶ Один з цих актів — від 7.XII 1573 р. надрукований на мові оригіналу і в перекладі на укр. мову в зб. док.: Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Під ред. Я. П. Кіса. Видав. Львівського університету, 1961, № 6, стор. 33—36.

консультацією до краківських друкарів, коли Федорову треба було найняти столяра.

2. Юридичні документи, які стосуються фінансових справ Федорова (грошові та боргові зобов'язання, заяви, протестації, пленіпотенції (повноваження), угоди, судові арешти на майно). Це — найбільша група актів (№№ 4—12, 15—16, 31), в яких подаються відомості про коло осіб, з якими Федорову доводилось спілкуватись, мати різноманітні фінансові зносини, одержувати матеріальну та юридичну допомогу у різних справах як особистих, так і зв'язаних з його видавничою діяльністю. До них належали, зокрема, Сенько (Семен) Сідляр, його син Сачко (Сахно) Сенькович, Данило Король (Кріль) пушкар, Пилип Остапкович, Касіян швець, Василь Лесятинський, Микола Дашкович та ін. львівські міщани.

Серед цих актів особливий інтерес викликав док. № 9 публ. Пташицького — запис у львівській війтівській книзі від 1 жовтня 1579 р., згідно якого невідомий ближче Іван з Сучави скасовував всі суперечки, що мав з «Іваном Федоровичем», як у Валахії, так і в землях Туреччини. На підставі цього повідомлення ряд дореволюційних (в першу чергу сам С. Пташицький) та радянських дослідників (О. О. Сидоров, Г. І. Коляда, Є. Л. Немировський та ін.) вважають, що І. Федоров побував в країнах Балканського півострова, поскільки в 1577—1579 рр. його ім'я не зустрічається в записах львівських актів¹⁰⁷.

Однак для вирішення питання про подорож Федорова в країни, що перебували під владою Туреччини, очевидно в справах розшуків рукописів біблії для її надрукування в Острозі, даний документ є все ж недостатнім доказом, зміст його неясний. Не виключено, що мова тут йшла не про російського першодрукаря, бо не зазначено, як це було звичним для всіх актових записів, що його стосувались, «Іван Федорович, друкар» (impressor). 1577—початок 1578 рр. був напевно часом заснування острозької друкарні, в якій 18 червня видали «Буквар» («Азбуку»). Тому не дивно, що Федоров майже не згадується в записах львівських актів. 1579 р. І. Федоров використав на підготовчу роботу у зв'язку з наступним виданням «Нового завіту» (1580 р.) та «Біблії».

Видані Пташицьким акти дозволяють уточнити час від'їзду друкаря з Острога та повернення його до Львова. У львівських актах за 1575—1577 рр. Федоров називається

¹⁰⁷ Книга і друкарство на Україні, стор. 32; Е. Л. Немировський. Первопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность. «Полиграфия», 1964, № 3, стор. 9.

таким чином: «Іван друкар руського письма» (док. Пташ. № 5 «б»), «Іван Федорович, руський друкар» або «друкар-русин» (№№ 7—8) («Iwanus litterarum ruthenarum impressor», «impressor ruthenit»). Починаючи з запису від 2 березня 1579 р. він виступає як особа, що перебуває на службі у кн. К. К. Острозького: «Іван Ходорович друкар книг, слуга достойного воеводи київського» (№ 10), 29 грудня того ж року «Іван Федорович друкар і слуга величного Костянтина князя Острозького» (№ 12) («Magnifici Palatini Kijoviensis famulus»).

Перебуваючи в Острозі, Федоров неодноразово приїжджав у своїх справах до Львова, продовжуючи виступати у львівських актах, як мешканець Острога. Так він названий у двох записах львівської Ради в 1582 р., тобто півроку після закінчення друкування острозької «Біблії». В акті від 3 лютого 1582 р. І. Федоров разом з львівським міщанином з Підзамча Миколою Дашковичем зобов'язувався сплатити борг краківському купцю Варфоломію Шембеку, при цьому Федоров названий: «Іван друкар-русин, мешканець Острога» («Impressor ruthenus incola de Ostrog») (№ 15). В тому ж році, 5 березня довірена особа Шембека, Валентин Газ разом з Симоном Карпом заявили, що «Іван друкар-русин, мешканець Острога» та Дашкович виконали своє зобов'язання та сплатили борг (№ 16). Починаючи з запису від 19 березня 1582 р. (№ 13) Федоров у львівських актах вже не називається острозьким мешканцем. На підставі зазначених актів можна прийти до висновку, що остаточне повернення Федорова з Острога відбулось, мабуть, не пізніше середини березня 1582 р., а не на початку 1583 р., як це вважають Я. Д. Исаевич та Є. Л. Немировский¹⁰⁸. Не виключено, що повернувшись до Львова на початку 1582 р. Федоров не випадково виступає в офіційних установах як мешканець Острога, що могло мати для нього певне правове значення, як службника кн. Острозького¹⁰⁹.

3. Два записи в протоколах Ради Львова та львівського гродського суду (19 березня 1582 р. та 26 лютого 1583 р.), що стосуються помічника Федорова, хлопця із Заблудова Гриня Івановича (№№ 13 і 14). На кошти Федорова Гринь протягом двох років навчався у відомого львівського маляра

¹⁰⁸ Я. Д. Исаевич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. «Книга», сб. VII, М., 1962, стор. 202; Е. Л. Немировский. Документальные материалы львовских архивов о последнем периоде жизни и деятельности И. Федорова. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 232.

¹⁰⁹ М. Gebałowicz. Iwan Fedorow i jego działalność, стор. 461.

Лаврентія (Лавриша) Пилиповича-Пухальського¹¹⁰, якого вважають можливим виконавцем рисунка євангелиста Луки (його гравюра вміщена у львівському «Апостолі») ¹¹¹.

З Гринем Федоров уклав дві угоди, одну без зазначення дати в острозькому замку (документ цей не віднайдений), другу у Львові 26 лютого 1583 р. після повернення Гриня з Вільнюса, де він працював у книговидавців Мамоничів. Останній договір друкувався декілька разів у різних серійних збірках документів¹¹². Угода з Гринем Івановичем дає важливі відомості про намагання Федорова після його повернення з Острога продовжити видавничу діяльність та заснувати нову львівську друкарню.

4. Група актів стосується долі майна Федорова напередодні та після його смерті (№№ 21—34). Серед них записи судових арештів, які наклали на майно друкаря його кредитори: пушкар Данило Кріль («Кініг», як міський пушкар відомий в львівських актах з 1579 р.)¹¹³, Сачко Сенькович, Сенько Корунка і ін.

5. Цю групу складають матеріали про сина І. Федорова Івана Івановича Друкаревича (палітурника) (№№ 10—11, 19—20, 29—31), якому його батько доручав ведення своїх фінансових справ. З запису у львівській радничій книзі від 22 серпня 1580 р. стало відоме його сімейне становище: він був одружений з дочкою львівської міщанки з краківського передмістя Тетяною Антипоркевич (№ 11). Остання згадка в записах актів, виданих Пташицьким, про сина Федорова відноситься до 27 листопада 1584 р. (№№ 29—30). Дальші відомості про долю Івана Івановича опубліковані в 1964 р. Немировським, який знайшов нові дані у львівських актах.

Таким є короткий зміст документальних матеріалів, виданих Пташицьким. До групи фінансових актів, які стосувались долі друкарського обладнання І. Федорова, відноситься також опублікований ще в 1836 р. одним з перших дослідників діяльності Федорова, львівським дворянським істориком Денисом Зубрицьким (1777—1862 рр.) юридичний запис від 3 грудня 1584 р., що стосувався першої

¹¹⁰ П. М. Жолтовський. Словник-довідник художників, що працювали на Україні в XIV—XVIII ст. «Матеріали з етнографії та мистецтвознавства», вип. VII—VIII. Київ, 1963, стор. 228—229.

¹¹¹ Я. П. Запаско. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст., стор. 74.

¹¹² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. X. К., 1904, № 159, стор. 430—433. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardynskiego we Lwowie, t. X. Lwów, 1884, стор. 145, № 2219, («облята» — перест).

¹¹³ M. Gebarowicz. Iwan Fedorow, стор. 457.

друкарні І. Федорова у Львові¹¹⁴. Цей же документ увійшов в публікацію великої групи джерел до історії Львівського Ставропігійського Успенського братства, виданих в 1895 р. В. Мільковичем¹¹⁵. Згідно цього запису львівський лихвар Ізраїль Якубович з'явився до єврейського суду Львова, приніс «140 книг на руській мові, а також матеріал, літери і форми та інше приладдя, яке відноситься до друкування книг». При цьому він зробив заяву, що ці речі «були йому закладені вже п'ять років тому (тобто в 1579 р. — М. К.) покійним чесним Іваном Ходоровичем друкарем з Підзамча львівського і сином того ж... Іваном Палітурником на суму 411 флоренів¹¹⁶ польських грошей, жадаючи, щоб їх йому присудили»¹¹⁷. Це прохання лихваря суд задовольнив. Отже, перебуваючи в Острозі, Федоров змушений був, мабуть у зв'язку з матеріальними труднощами, закласти лихварям своє друкарське обладнання та частину книжкової продукції львівської друкарні, які йому так і не вдалось викупити.

Джерельна база про останній період діяльності І. Федорова у Львові та долю його друкарського приладдя істотно поповнилась завдяки публікації шести документів із записів війтівського уряду і Ради Львова за 1585—1588 рр., які видав в 1902 р. у Львові Фердинанд Бостель (1860—1935 рр.)¹¹⁸. Акти були надруковані на мовах оригіналу (латинській і польській), і, крім документу № 2 («Оцінка руської друкарні покійного Івана москвитянина» 1585 р.), надрукованого в 1964 р. в російському перекладі в статті Є. Л. Немировського¹¹⁹, більше не перевидавались і відсутній їх друкований переклад на українську і російську мови.

¹¹⁴ D. Zubrzycki. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi, стор. 60—61 (док. № 3).

¹¹⁵ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, № 74, стор. 103—104.

¹¹⁶ Флорени (по-латині florenus, скороч. fl.) — золоті монети (дука-ти), стандартної ваги (прибл. 3,5 г) і високої проби металу, які вперше в 1252 р. почали карбувати у Флоренції з написом назви цього міста. Поточна назва у Польщі «червоний злотий», на Україні були поширені угорські флорени в XVI—XVII ст. див. М. Ф. Котляр. Шукачі і дослідники скарбів. К., 1971, стор. 104. Z. Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. 1, Warszawa, 1958, стор. 159. М. Г у м о в с к і. Podrecznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914, стор. 33.

¹¹⁷ MCS, № 74, стор. 103—104.

¹¹⁸ F. Bostel. Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie. «Pamiętnik literacki», Lwów, 1902, г. 1, zesz. 2, стор. 299—303.

¹¹⁹ Е. Л. Немировский. Первопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность. Приложения. «Полиграфия», 1964, № 3, док. № 2, стор. 13.

Видані Ф. Бостелем джерела, хоч і були складені після смерті Федорова, безпосередньо пов'язані з ним. Вони дозволяють висвітлити деякі аспекти взаємовідносин з ним кн. Острозького, встановити наявність нового обладнання для друкування, яке не було закладене Якубовичу, тобто другої друкарні І. Федорова у Львові, та дальшу долю цього майна, та ін.

Так, 30 липня 1585 р. до львівського війтівського уряду з'явився слуга кн. К. К. Острозького Петро Риндфлеш, який зробив заяву про відмовлення від раніше накладеного його паном арешту на все рухоме майно «покійного Івана москвитянина, друкаря руських книг» і «особливо на руські книги, які знаходяться у підвалі славетного Івана Білдаги, львівського міщанина» (док. № 1). До останнього часу було невідомим, коли саме кн. Острозький наклав арешт на майно Федорова. В 1969 р. М. Т. Гембарович видав на латинській мові цінний акт з записів у львівській війтівській книзі (ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2, т. 383, стор. 1433), який дозволяє точно датувати накладення арешту кн. Острозьким на майно Федорова. Запис зроблений 11 грудня 1584 р., тобто через рік після смерті Федорова, а не як раніше вважали, що ще за життя або перед самою смертю Федорова. В той день той самий Петро Риндфлеш, який через півтора роки скасує секвестр, від імені кн. К. К. Острозького наклав арешт на рухоме майно, що знаходилось в будинку І. Білдаги, не визначаючи при цьому розмір грошових претензій до покійного¹²⁰. Однак введення в науковий обіг даного акту все ще не вирішує питання про причини від'їзду Федорова з Острога та розриву між ним і кн. Острозьким.

Про те, яке було у Федорова рухоме майно перед його смертю, довідуємось з запису в книзі заповітів та радничій (консулярній) книзі т. 19 (1585—1588 рр.), опублікованого Бостелем (док. № 2). Це оцінка майна Федорова, проведена на вимогу його кредиторів — Ієроніма Віттенбергера, аптекаря, та Сенька Корунки 2 жовтня 1585 р. Крім докладного обліку друкарських предметів столярної та ливарної роботи, що зберігались в будинку І. Білдаги, тут виявлено також і книги: 120 примірників «повних» біблій та 80 «неповних». Все це обладнання та книги були оцінені на суму 822 злотих. На підставі даного опису Ф. Бостель прийшов до висновку, що Федоров під кінець свого життя у Львові був зайнятий новим виданням біблій, яку Бостель пропонував назвати

¹²⁰ M. Gebarowicz. Iwan Fedorow... «Roczniki biblioteczne», т. XIII, з. 3—4, Warszawa, 1969, Aneksy, № 3, стор. 470.

«львівською»¹²¹. Подібну гіпотезу висловив в 1961 р. Є. Л. Немировський, говорячи про надрукування у Львові на початку 80-х рр. XVI ст. другого видання «Апостола»¹²².

Хоч обидва припущення не підтверджуються жодним відомим примірником федорівських видань, однак з тексту наведеного документу є підстави гадати, що Федоров в останні два роки свого життя робив якісь друкарські спроби, бо в кінці опису його майна зроблене зауваження: «Там же олов'яних літер більше не знайдено, крім тих, що в рамі на один друкований аркуш, тих не оцінено». Отже, в цій друкарні («офіцині») Федорова, що містилась в будинку Білдаги, майже два роки після смерті його зберігалось обладнання, готове до друкування або яким він друкував якісь тексти незадовго до своєї смерті. Очевидно, згадана друкарська рама використовувалась Федоровим після повернення з Острога.

Цінність наведеного акту в публікації Бостеля полягає в тому, що завдяки йому стала відомою наявність другої львівської друкарні Федорова. Перша ж друкарня була ним заснована в 1572—1573 рр. Про місце знаходження більш точно стало відомо лише останнім часом. В літературі утвердилась думка, що І. Федоров, приїхавши у Львів з Білорусії, оселився на Підзамчі¹²³, хоч в актах 70-х рр. він ніде не названий мешканцем Підзамча, а лише, як «мешканець Львова», «мешканець львівський» (Пташ., док. №№ 5 «а», 6). Тільки у записі від 2 квітня 1584 р. в львівській гродській книзі І. Федоров називається: «покійний Іван Федорович, друкар з Підзамча львівського» (Пташ., № 27), син же його, Іван Іванович, в актах 1584 р. всюди названий як житель «львівського Підзамча» (Пташ., №№ 26, 29).

В 1971 р. науковий співробітник ЦДІАЛ Е. Й. Ружицький опублікував два записи за 1573—1574 рр. збору міського податку (т. зв. шосу) з мешканців Краківської вулиці у Львові. Серед жителів будинку бондаря Адама, які сплачували податок, названий в 1573 р. «друкар-русин», а в 1574 р.

¹²¹ F. Bostel, зазнач. робота, стор. 295—296.

¹²² «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 232; «Полиграфия», 1964, № 3, стор. 11.

¹²³ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією, стор. 43; Я. Д. Ісаєвич. Першодрукар Іван Федоров на Україні, стор. 12. Я. П. Запаско. Першодрукар Іван Федоров. Нариси. Львів, 1964, стор. 35. М. П. Ковальський. Львівські братства. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI — першій половині XVII ст. «Історія Львова. Короткий нарис. Видавн. Львівського університету, 1956, стор. 32.

«Іван друкар». На підставі цих джерел треба вважати, що в 1573—1574 рр. І. Федоров проживав не на Підзамчі, а в межах міста, на Краківській вулиці, де, мабуть, знаходився і його друкарський верстат, на якому друкувались «Апостол» і «Буквар»¹²⁴. Той же дослідник Е. Й. Ружицький влітку 1971 р. виявив в ЦДІАЛ ще один цікавий документ про місце проживання І. Федорова у Львові пізнішого періоду. Згідно цього запису російський першодрукар мешкав у відомого вже з численних джерел Сенька Сідляра на Підзамчі, а помер в будинку у якогось невідомого ближче Антоха¹²⁵. Таким чином, І. Федоров мав ще тісніші стосунки з родиною Сідлярів, ніж це було раніше відомим.

Частина обладнання першої друкарні була заставлена І. Федоровим в 1579 р. І. Якубовичу за 411 злотих. Що це була лише частина, а не вся друкарня, свідчить суперечність між вартістю друкарні Федорова в півтори тисячі злотих (за таку суму її викупило пізніше львівське Успенське братство) і вартістю друкарського обладнання, оціненого самим Якубовичем у більш ніж в три рази дешевше. Братство викупило друкарські речі, мабуть, не лише у одного Якубовича, але і в інших кредиторів, як це слушно вважає Я. Д. Ісаевич¹²⁶. На думку Є. Л. Немировського, братство придбало обладнання не першої, а другої львівської друкарні І. Федорова¹²⁷.

Крім друкарського майна, яке було оцінене 2 жовтня 1585 р. в будинку І. Білдаги, що знаходився в районі Руської вулиці, де проживали найбільш заможні українські і грецькі бюргери, зберігалось і інше друкарське обладнання, а також, крім раніше врахованих, ще 25 некомплектних примірників біблій. Інвентаризація та оцінка цих останніх речей була проведена через рік після першої — 18 жовтня 1586 р. на вимогу І. Білдаги, який заявив, що це — власність Сачка Сеньковича та Сенька Корунки, «руських друкарів», які орендували в нього підвал¹²⁸. Ці друкарські речі, мабуть, також

¹²⁴ Е. Ружицький. До біографії Івана Федорова. «Архіви України», 1971, № 4, стор. 83.

¹²⁵ Е. Й. Ружицький подав до друку в журн. «Архіви України» для публікації знайдені ним нові джерела про останній період та смерть І. Федорова.

¹²⁶ Я. Д. Ісаевич. Издательская деятельность львовського братства. «Книга», сб. VII, стор. 202; Я. Д. Ісаевич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, стор. 177.

¹²⁷ «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 233.

¹²⁸ ЦДІАЛ УРСР, ф. 52, оп. 2. Рада м. Львова, львівська консулярна (радничя) книга, т. 19, стор. 702. Ф. Бостель, зазн. праця, док. № 3, стор. 301.

належали раніше, І. Федорову і були відібрані потім його кредиторами за борги.

Наявність після смерті Федорова незброшурованих та некомплектних («niespełnych bibliej»)¹²⁹ примірників біблії може служити, на наш погляд, поясненням того факту, що дотепер дійшли екземпляри острозької «Біблії» з позначенням на колофоні 1580 р.¹³⁰ або зовсім унікальні, в які потрапили обидва вихідні аркуші (1580 і 1581 рр.). І. Федоров, напевне, не допустив би виходу у світ таких невірної зброшурованих примірників своєї книги. Після його смерті некомпетентні особи, можливо ділки, намагаючись збути книги, провели брошурування та опрацювання книг без врахування реальних вихідних даних. Так змогли появитись після Федорова примірники з двома різними колофонами.

Три останні документи публікації Ф. Бостеля (№№ 4—6) дозволяють прослідкувати дальшу долю друкарського обладнання Федорова в будинку І. Бідлаги, пов'язане з сином Сенька Сідляра — Сачком та Сеньком Корункою, а також історію влаштування друкарні при львівському Успенському братстві, що докладніше висвітлено на підставі різноманітних джерел в працях І. П. Крип'якевича і Я. Д. Ісаєвича¹³¹.

Дальші подробиці з життя і діяльності І. Федорова та його сина Івана Івановича-друкаревича стали відомі в останні роки, у зв'язку з наступними дослідженнями відповідних фондів ЦДІАЛ.

В записах львівських актових книг за 70—80-ті рр. XVI ст. Є. Л. Немировський в 1958 р. знайшов 4 записи, які не увійшли до публікацій Д. Зубрицького, С. Пташицького, Ф. Бостеля, В. Мільковича. Вони висвітлюють діяльність осіб, з якими мав справи І. Федоров, нові подробиці про долю друкарського майна Федорова та його сина. Ці документи опубліковані Є. Немировським в ювілейному номері журналу «Поліграфія» за 1964 р.¹³²

¹²⁹ Ф. Бостель, зазн. праця, док. № 2, стор. 300.

¹³⁰ Про те, що примірники острозької «Біблії» були поширені далеко за межами нашої країни, свідчать закордонні знахідки. Декілька років тому примірник біблії з колофоном саме 1580 р. знайдено в Шотландії, тепер в бібліотеках Англії зафіксовано понад 10 примірників острозької «Біблії», див. — R. S. Christian, J. Sullivan a. J. S. G. Simmons. Early-printed Russian books at St Andrews and their background. «The bibliothek», a Scottish journal of bibliography and allied topics, vol. 5, 1970, стор. 221—223.

¹³¹ І. П. Крип'якевич, зазн. робота, стор. 58—63; Я. Д. Ісаєвич. Издательская деятельность, стор. 202—204.

¹³² Е. Л. Немировский. Первопечатник Иван Федоров. «Полиграфия», 1964, № 3, стор. 12—13.

З першого документу публікації дізнаємось, що краківський міщанин Фольтин Бертольдо за посередництвом вже згаданого Єроніма-аптекаря отримав в забезпечення боргу, зтягнуеного «покійним Іваном друкарем», дві майстерні для виготовлення книг, а також 200 книг «руських біблій», при чому зазначалось, що частина їх — неповні примірники, як і в описі майна в будинку Білдаги. Акт цей датований 6 вересня 1585 р., тобто на місяць раніше проведеної інвентаризації обладнання, яке тримав Федоров у І. Білдаги (2 жовтня 1585 р.). В цьому акті виступають відомі нам Семен Корунка та Сачко Сенькович, які обіцяли захищати інтереси Бертольдо від спадкоємців друкаря та звільняють його від зобов'язань посередника Єроніма. Таким чином, вони перейняли функції представників краківського купця.

Якщо порівняти зміст цього документу з раніше виданим Ф. Бостелем (№ 3), можна прийти до висновку, що в жовтні 1585 р. проведена була оцінка саме цього друкарського інвентаря, який зазначений в акті 9 вересня 1585 р. Збігається і кількість примірників біблії, яких у підвалі Білдаги було саме 200 (120 «неповних» і 80 «повних»). В обох випадках Корунка та Сенькович виступають, як юридичні особи.

Три останні документи публікації Є. Л. Немировського (№№ 3—5) висвітлюють події, зв'язані з сином І. Федорова. Це — записи в книгах Ради Львова за 1585 р. та вїтївській за 1588 р.

В акті 9 лютого 1585 р. (№ 3) про сина Федорова говориться, як про померлого. Це повідомлення при співставленні з раніше відомими актами дозволяє визначити час смерті його між груднем 1584 і початком лютого 1585 р.¹³³ Про долю Івана Івановича також свідчить опублікована ще в кінці XIX ст. В. Мільковичем серед документів Львівського Ставропігійського братства датована 1592 р. скарга братчиків на львівського православного єпископа Гедеона Балабана, якому приписувалась вина в насильницькій смерті сина Федорова: «отець владики посадивши в яму Івана, сина друкарева, на смерть заморив»¹³⁴.

У двох актах від 9 лютого 1585 р., опублікованих Є. Л. Немировським, є відомості про фінансові справи Івана Івановича з львівським мешканцем, який названий Іван

¹³³ Е. Л. Немировский. Первопечатник И. Федоров. «Политрафия», 1964, № 3, стор. 11.

¹³⁴ MCS, № 265, стор. 418.

Мінч або Мінеч¹³⁵. Син Федорова позичав йому гроші. Слід зазначити, що ім'я цього ж боржника назване в акті від 5 вересня 1582 р., тобто трьома роками раніше (Пташ., док. № 31). Цей же «Іван Мінечевич» або «Мінчевич» («Минцевич», «Минець»)¹³⁶, пізніше член львівського Успенського братства, зробив тоді заяву у Раді Львова про затягнення ним позики 95 флоренів у «Івана Друкаревича з Острога».

Збереглися відомості про ремісничі приладдя, якими користувався син Федорова для палітурних робіт. У березні 1588 р. його вдова Тетяна продала Івану Сідляру «два віджимних інструменти, іменованих преси, що відносяться до палітурного ремесла, з них один — для притискування паперу, другий — для обрізування книг» (№ 5)¹³⁷.

Окрему групу джерел складають грамоти та послання східних патріархів, львівського єпископа, акти Онуфрієвського монастиря у Львові та інші братські документи і матеріали. Вони, хоч і були складені після смерті Федорова, безпосередньо стосуються його та друкарського обладнання, яке лишилось після нього.

В останній чверті ХІХ ст. у Львові було видано декілька публікацій документів Успенського братства, серед них, за незначними винятками, невідомі раніше в науці відомості про долю друкарства у Львові після Федорова.

З нагоди 300-річчя заснування Успенського братства Ставропігійський інститут у Львові видав в 1886 р. багатолітстрований, великого формату збірник документів під редакцією вчителя академічної гімназії Петра Скобельського. В публікації зібрані грамоти та послання королів, патріархів, єпископів й інші офіціальні документи, що стосувались братства за 1547—1596 рр.¹³⁸. Після смерті Федорова українські міщани Львова намагались продовжити його друкарську справу. Для цього треба було викупити друкарське обладнання російського першодрукаря, яке попало до рук лихварів. Протягом декількох років збирали на це кошти. У зв'язку з цим на підтримку намірів львів'ян виступали з окружними посланнями та грамотами східні патріархи.

¹³⁵ Е. Л. Немировский. Первопечатник И. Федоров. «Полиграфия», 1964, № 3, стор. 13, фотокопія документів — стор. 12.

¹³⁶ Я. Д. Ісаєвич. Братства, стор. 176, 245 (примітка 7).

¹³⁷ Вперше цей документ ввів в науковий обіг І. П. Крип'якевич в 1953 р. див. «Зв'язки Західної України з Росією», стор. 58.

¹³⁸ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства, т. I. Львов, 1886.

В даній публікації вміщені декілька таких листів. В окружному посланні антіохійського патріарха Йоакима, надісланого зі Львова 15 січня 1586 р., говориться, що «панове мешчане лвовские... купили друкарню писма словенского и грецкого... в полторы тысячи золотых заставленую»¹³⁹. 6 листопада 1589 р. константинопольський патріарх Ієремія писав: «Пришли ко нам братство Успенія... гражане лвовские, иже имѣют нужную потребу ново будувати храм Успенія..., таже и штамбу от рук еврейских искупити, юже застави Феодор Москвитин»¹⁴⁰.

Крім звернень східних патріархів, в цьому збірнику опубліковані дві грамоти, складені місцевими українськими діячами. Одна з них — послання львівського єпископа Г. Балабана, який тричі звертався з окружними грамотами про збір пожертвувань на братську церкву, школу та друкарню, а саме в 1585, 1586 та в 1587 рр. У цьому збірнику видана третя за рахунком його грамота від 1 травня 1587 р. В ній зазначається, що львівські міщани православного віросповідання «притом тыж и друкарню опущенную видвинули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были... для размножения граматическое науки...»¹⁴¹. До молдавського архієпископа Георгія звернулись члени львівського братства 8 жовтня 1590 р. з проханням матеріальної допомоги «на такую великую потребу, иж будется церков и школа и дом для друкарнѣ»¹⁴².

В другій публікації братських документів — В. Мільковича — «Пам'ятники Львівського Ставропігійського братства» (на латин. мові), яка вийшла в 1895 р., надруковані на мові оригіналу тексти двох послань Г. Балабана. Серед них особливо цікаве перше від 8 листопада 1585 р., яке ще в 1836 р. опублікував Д. І. Зубрицький¹⁴³. В ньому зазначалось, що І. Федоров привіз певне друкарське обладнання до Львова: «Иван друкар помыслил был болше книг ремесла своего друкарского... выдати, на що зближился был **зо всѣми варстата своими** (виділено мною — М. К.) до мѣста славнаго Лвова». Тут же вказано, що Федоров змушений був закласти лихварям своє друкарське обладнання:

¹³⁹ Юбилейное издание, док. № 84.

¹⁴⁰ Там же, док. № 86. Текст на грецькій мові опублікував А. Криловський — Архив ЮЗР, ч. I, т. X, стор. 442—443.

¹⁴¹ Юбилейное издание, док. № 85. Вперше цю грамоту в польській транскрипції опублікував Д. Зубрицький в 1836 р. (зазначена робота, док. № 4, стор. 61—63), але помилково подав дату замість 1587 р. — 1586 р.

¹⁴² Там же, док. № 87.

¹⁴³ Д. Зубрицький. Зазначена робота, док. № 7, стор. 72—74.

«ку той потребѣ своей оныя варстаты усѣ зо всѣми надлежащими штукамы заставил — в згиненое имя — до жидов в суме немало, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил». Балабан повідомляє, що після смерті Федорова «знашлися таковыя купчикове, хотѣвши оныя усѣ матречи и приправы друкарские купити, а до московское землѣ... вывезти...»¹⁴⁴ Це могли бути згадувані Сачко Сенькович та Сенько Корунка¹⁴⁵, які придбали обладнання другої друкарні Федорова, створеної ним після повернення з Острога і яка була розміщена у Білдаги. Друкарські речі вони потім продали в Вільнюс К. Мамоничу¹⁴⁶.

Нові матеріали про І. Федорова виявлені у фонді Успенського братства ЦДІАЛ (ф. 129, Ставропігійський інститут) Я. Д. Ісаєвичем та Є. Л. Немировським. Останній опублікував їх тексти в 1958 р. в журналі «Полиграфическое производство» та в 1961 р. в додатку до статті про документальні матеріали львівського архіву про останній період життя І. Федорова¹⁴⁷.

Ця публікація являє собою два акти львівського Онуфрійського монастиря. Під час ревізії монастирської каси ігумен Леонтій 10 серпня 1588 р. зізнався, що він видав без відома общини з монастирської каси 80 злотих «перед тим небожничкови Івану друкареві... на апостольы». Після смерті І. Федорова за цей борг він взяв 40 примірників книги «Апостол», які він і показав перевіряючим його міщанам (док. № 2). Коментуючи даний текст, Є. Л. Немировський відносить позику Федорова у Леонтія на початок 1583 р., що важко, проте, точно встановити, бо попередній документ огляду монастирської скарбниці і майна, коли були зафіксовані ті 80 злотих, був проведений 12 травня 1579 р. (док. № 1). Отже, це могло статись протягом значного проміжку часу (травень 1579 — осінь 1583 рр.). Автор публікації вважає це джерело доказом існування другого видання «Апостола», надрукованого Федоровим після його повернення з Острога¹⁴⁸. В статті, опублікованій в 1964 р. він припускає про надрукування Федоровим у Львові на початку 80-х рр. додаткових тиражів «Апостола» і навіть «Біблії»¹⁴⁹. Для такої гіпотези немає достатніх підстав, бо зазначені

¹⁴⁴ MCS, № 79, стор. 111—112 (ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 67).

¹⁴⁵ І. П. Крип'якевич. Зазначена праця, стор. 60.

¹⁴⁶ Я. Д. Ісаєвич. Издательская деятельность львовского братства, стор. 202.

¹⁴⁷ «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 234—235.

¹⁴⁸ Там же, стор. 233.

¹⁴⁹ Е. Л. Немировский. Первопечатник Иван Федоров, стор. 11.

40 примірників «Апостола» могли бути видані ще в 1574 р., але лишались незброшурованими¹⁵⁰.

Розглянені актові матеріали та документи львівського Успенського братства, які введені в науковий обіг, складають джерельну базу для наукових досліджень двох львівських етапів життя та літературно-видавничої діяльності І. Федорова.

Основними джерелами для вивчення діяльності І. Федорова на Волині (кінця 70-х—на початку 80-х рр. XVI ст.), крім текстів виданих ним в Острозі книг, є актові матеріали — луцькі гродські книги, що зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві.

До середини XIX ст. не були відомими обставини життя та діяльності І. Федорова після його від'їзду зі Львова до кн. К. К. Острозького. Дослідження книг луцького гродського суду дозволило встановити, що І. Федоров до початку друкування в Острозі проживав в с. Дермань (тепер с. Устенське), недалеко від Острога, де, за дорученням кн. Острозького, працював «справцею» (управителем) маєт-ку монастиря.

Перший, найбільш ранній з відомих тепер документів, що відносяться до дерманського часу життя друкаря, був опублікований М. Д. І в а н і ш е в и м (1811—1874 рр.) в 1859 р.¹⁵¹. Датований він 6 березня 1575 р. Це — скарга колишнього управителя маєтностями монастиря Михайла Гнатовича Дчуси¹⁵² на кн. Острозького, який всупереч королівському привілею на ім'я Дчуси, 2 березня цього року прислав свого слугу в Дермань з листом, в якому оголосив про призначення на його місце І. Федорова («Федоровича»), «якого над тым монастырем приложил». Незабаром кн. Острозький «з многими слугами своими и з розным оружьем, приехавши до того монастыря Дерманьского» прогнав звідси Дчусу. З цього часу І. Федоров, мабуть, став жити у Дермані.

Завдяки пошукам київських архівістів та археографів, особливо І. М. Каманіна (1850—1921 рр.), вдалось виявити в луцьких актових книгах дальші записи про дерманський період життя І. Федорова. В 1893 р. І. І. М а л и ш е в с ь к и й

¹⁵⁰ Я. Д. Ісаєвич. Братства, стор. 176; Я. Д. Ісаєвич. Издательская деятельность, стор. 202 (прим. 2).

¹⁵¹ Архив ЮЗР, ч. I, т. I. Київ, 1859, № 11, стор. 48—51. Оригінал — ЦДІА УРСР у Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 15, арк. 92.

¹⁵² В записі луцької гродської книги від 27 березня 1580 р. згадується Григорій Гнатович Дчуса, «земленин повіту луцкого» — мабуть рідний брат Михайла (ЦДІА УРСР в Києві ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, т. 21, арк. 275).

опублікував ще п'ять записів за 1575—1576 рр., останній з них має дату 5 вересня 1576 р.¹⁵³. Видані акти свідчать, що нова і незвична для І. Федорова посада завдавала йому багато турбот, доводилось займатись не лише господарською діяльністю. Дерманському монастирю належало село Кунин, яке межувало з колишніми володіннями гетьмана Г. О. Ходкевича. Між Ходкевичем і Острозьким були якісь конфлікти, до яких залучались і їх піддані, відбувались взаємні напади (док. №№ 2—6 від 23 травня та 9 серпня 1575 р., 6 квітня, 2 липня і 5 вересня 1576 р.).

Діяльність І. Федорова з 5 вересня 1576 р., коли востаннє він згадується в Дермані, до 18 червня 1578 р. (вихідна дата острозької «Азбуки» («Букваря») майже невідома. За даними львівських актів він протягом цього часу один раз (15 червня 1577 р.) особисто виступав в суді у Львові, як свідок (Пташиц., № 8).

Особливий інтерес викликає опублікований В. О. Романовським (1890—1971 рр.) в 1926 р. запис з луцької гродської книги за 1578 р.¹⁵⁴. Згідно цього запису, 5 березня 1578 р. до луцького гродського суду прибув «служебник... князя Костентина Костентиновича Острозького... пан Иван Федорович Друкар». Він зробив заяву про те, що віленський міщанин Яків Максимович винен йому гроші за книги, які взяв у нього «для распроданья». Федоров зазначив, що не має змоги сам їхати в Вільнюс, щоб отримати борг, «за велико важными справами княжити... и теж властными своими». У зв'язку з цим І. Федоров доручив «доходити и поискивати» цей борг, як записано в акті, «приятелю моему пану Тимофею Михайловичу, служебнику его милости пана Михайла Гарабурды, писаря его королевское милости, которому дей помененому приятелю моему дано во всем моц зуполную и позволяю на зыск и на страту»¹⁵⁵.

Тимофій Михайлович був автором першого, мабуть, в історії книгодрукування кирилицею алфавітного покажчика, який був прикладений до острозького «Нового завіту»

---

¹⁵³ И. И. Малышевский. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника. «Чтения в историческом обществе Нестора летописца», кн. VII. Киев, 1893, стор. 111—116.

¹⁵⁴ ЦДІА УРСР в Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 18, арк. 99-зв. — 100.

¹⁵⁵ В. Романовський. Друкар Иван Федорович, його життя та діяльність. «Труди українського наукового інституту книгознавства, т. I. Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.». Держвидав України, 1926, стор. 54—55. ЦДІА УРСР в Києві, ф. 25, оп. 1, Луцький гродський суд, спр. 18, арк. 99-зв.—100.

І. Федорова (1580 р.). Як видно з даного акту, І. Федоров вважав Т. Михайловича близькою і довіреною особою. Поряд з цим, цінною є вказівка, що він перебував на службі у М. Б. Гарабурди, який достав в Росії рукописну геннадієвську біблію для острозької друкарні.

Мало відомими і до цього часу не опублікованими повністю джерелами з історії Острога і зокрема друкарської справи у цьому місті є акти поділів володінь князів Острозьких, складених в першій половині XVII ст. Особливо цінним є акт 1603 р. про розподіл острозьких маєтностей між синами К. К. Острозького Янушем і Олександром. Фрагменти цього документу були надруковані в монографії з історії Острога Ст. Кардашевича¹⁵⁶, однак були допущені не застережені автором істотні пропуски, зокрема імена та фах міського населення, помилки в транскрипції.

Акт 1603 р. зберігається в декількох архівах: у Києві в ЦДІА УРСР, Львові — в рукописному відділі Львівської бібліотеки АН УРСР, в Польській Народній Республіці — в Державному архіві м. Кракова та Краківського воєводства на Вавелі. Завдяки акту 1603 р. вдалося встановити дві важливі обставини до історії острозької друкарні: місце її розташування в Острозі та імена трьох острозьких друкарів початку XVII ст.

Згідно цього акту друкарня була розміщена в Острозі біля замку на так званому пригородку («przyczółdku») і разом з школою не підлягала поділу між нащадками кн. К. К. Острозького: «стайня на пригородку з подворем, при ней друкарня і школа маєт бути в сполним подаваню зверхности и послушенства»¹⁵⁷. Це, мабуть, була заснована двадцять років до того друкарня І. Федорова.

Серед мешканців Острога в 1603 р. було три друкаря: Іван, який жив на Зерванській вулиці, Тишко — на т. зв. Завалі (обидва в частині міста, що переходила до Януша) та Федір, названий серед міщан тієї частини Острога, яка перейшла до кн. Олександра і називалась «Заріччя та За-

¹⁵⁶ St. Kardaszewicz. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa—Kraków, 1913, стор. 96—100.

¹⁵⁷ ЦДІА УРСР в Києві, ф. 223, оп. 1. Колекція серія «Б», спр. 332, арк. 2, Львівська бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. Радзимицьких, № 181. Поділи кн. Острозьких, арк. 3, 20«а», 20«а»-зворот Panstwowe archiwum m. Krakowa i województwa Krakowskiego. Archiwum Sanguszków, № 63, текст «В», стор. 3, 15.

лужжя за монастирем та ятками»¹⁵⁸. Названі три друкарі могли бути учнями або помічниками І. Федорова¹⁵⁹, адже з часу від'їзду першодрукаря з Острога минуло тоді лише 20 років. Ці відомості особливо важливі, бо, крім прізвищ декількох острозьких видавців, редакторів та керівників острозької та дерманської друкарень — Г. Д. Смотрицького, Д. Наливайка, В. Суразького, імена острозьких друкарів після Федорова не були відомі.

В інвентарному описі Острога 1620 р., коли розподілялись володіння між дочками кн. Олександра, зазначено: «Там же академія, школа і **друкарня** (виділено мною—М. К.) та інші будинки колегіальні польські і руські»¹⁶⁰. Вказівка на існування ще в 1620 р. друкарні в Острозі дуже важлива, бо остання книга, яка вийшла з цієї друкарні і не викликає сумніву щодо свого походження, є «Часослов» з вихідною датою 25 травня 1612 р.¹⁶¹. Чи були ще надруковані книги в Острозі між травнем 1612 і 1620 р., — питання залишається не з'ясованим, поскільки не відшукано друковану продукцію острозької друкарні за цей період. В поділі Острога 1621 р. після смерті Януша Острозького друкарня вже не згадується, а лише школа¹⁶².

Серед джерел про діяльність Федорова на Україні окреме місце займають два, які, хоч різні за своїм характером та видовими ознаками, об'єднуються тематично. В них висвітлюється діяльність Федорова по виготовленню та винаході нових видів артилерійської зброї. Ця галузь його діяльності напевно не була самоціллю, а одним із засобів роздобути кошти для продовження видавничої справи у Львові після повернення з Острога.

Вперше відомість про роботу І. Федорова в галузі виготовлення гармат була одержана з публікації А. Павінського книг прибутків та витрат королівського двору Речі

¹⁵⁸ ЦДІА (Київ), ф. 223, оп. 1, спр. 332, арк. 3, 4, 6. Львівська БАН, ф. Радз., № 181, арк. 2, 6, 23-звор., друга копія: арк. 3-звор., 4-звор., 9-звор. Державний архів Кракова і Краківського воеводства, Архів Сангшків, № 63, стор. 5, 7, 18.

¹⁵⁹ М. П. Ковальський. Політичні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в кінці XVI—XVII ст. «Доповіді та повідомлення» (Львівського університету), вип. VII, ч. 2, Львів, 1957, стор. 81.

¹⁶⁰ О. Левицкий. Анна-Альона, княжна Острожская. «Киевская старина», кн. VII, К., 1883, стор. 343.

¹⁶¹ И. Каратаев. Описание, № 211, стор. 322; В. Сопиков. Опыт. Ч. I, № 1594; П. Строев. Дополнение, № 17; И. Сахаров. Обзорение, № 150 і ін.

¹⁶² Ст. Кардашевич. Зазначена праця, стор. 108.

Посполитої (т. зв. підскарбінських книг) часів панування Стефана Баторія, виданих у 1881 р. Згідно запису між 9 і 12 січня 1583 р. «Івану Федоровичу, друкарю москвитянину», якого король надіслав до Львова «в справі відливки малої військової гармати» на дорожні витрати було видано 45 флорени. В наступному записі зазначалось: «Тому ж на мідь та інші потреби для відливки меншої гармати, згідно зразка у пана львівського старости» виділено флоренів 70 (грошей) 50¹⁶³. Залишається невідомим, чи було виконане це замовлення. Викликає також запитання, чи сам Федоров мав його виконати.

Коли звернутись до кола осіб, з якими підтримував близькі стосунки Федоров, то серед них помітне місце займав Данило-пушкар. З опублікованих С. Л. Пташицьким актових записів відомо, що з ним І. Федоров мав фінансові справи¹⁶⁴. в січні 1583 р. їздив з ним у Краків, де позичив у нього 135 злотих¹⁶⁵. У львівських актах кінця 70—80-х рр. XVI ст. прізвище його подається, як Кроль, Король, Кініг¹⁶⁶. З ним І. Федоров міг мати і виробничі справи, зокрема той міг виготовляти металеві частини до друкарського пресу¹⁶⁷. Замовлення, дане І. Федорову в січні 1583 р. слід, мабуть, пов'язувати і з Данилом Королем.

Дальші відомості про діяльність І. Федорова в галузі виготовлення артилерійської зброї з'явилися лише через 80 років після публікації А. Павінського. В 1964 р. польський дослідник Володимир Губицький виявив в Дрезденському архіві (НДР) рукопис листа І. Федорова на латинській мові, який він написав з Відня 23 липня 1583 р. саксонському курфюрсту Августу (1553—1586 рр.). Це — єдиний відомий тепер лист видатного російського друкаря. Невідомо, чи він писаний рукою Федорова чи є перекладом на латинську мову з російської¹⁶⁸. Знайдення цього листа не вирішує питання про автограф Федорова. Лист І. Федорова

¹⁶³ Zródła dziejowe t. IX. Księgi podskarbinskie z czasów Stefana Batoryego 1576—1586, cz. 2. Wyd. A. Pawinski. Warszawa, 1881, стор. 119.

¹⁶⁴ С. Пташицький, док. №№ 21, 32, 33.

¹⁶⁵ Там же, № 33.

¹⁶⁶ І. П. Крип'якевич. Зв'язки, стор. 49 (приміт. 1); М. Гембарови. Зазн. праця, стор. 457.

¹⁶⁷ Цю думку висловив вперше в літературі І. П. Крип'якевич («Зв'язки», стор. 48—49).

¹⁶⁸ Чи знав латинську мову І. Федоров, нам невідомо. Є. Л. Немировський нещодавно висловив припущення про навчання першодрукаря в Краківському університеті на підставі запису про присвоєння вченого ступеня бакалавра в 1532 р. особі, яка виступає під таким ім'ям: Joannes Theodorus Moscus. Проте навряд чи це був першодрукар, бо

у вигляді фотокопії та перекладу на польську мову опубліковано В. Губицьким в польському журналі з історії науки та техніки в 1968 р.¹⁶⁹

З листа І. Федорова дізнаємось, що влітку 1583 р., тобто лише за декілька місяців до смерті, він здійснив подорож з України («далекої країни», як писав він) в столицю Австрії — Відень до імператора Рудольфа II, щоб «показати практичне застосування винаходу, якого до того ніхто не бачив» — багатоствольної гармати, яка складалась з 50, 100 і навіть 200 стволів. Такі гармати, за твердженням Федорова, «найбільш укріплені фортеці і варовні міста розбивають і руйнують, а менші ж об'єкти висаджують в повітря, розкидають в різні сторони та зрівнюють з землею». Особливість цієї зброї, як зазначав автор листа, полягала в тому, що вона була виключно мобільна і транспортабельна, при необхідності легко було замінювати, доповнювати її складові частини та розкласти гармату на окремі фракції «протягом трьох днів і ночей». Австрійський уряд, проте, як виявилось, не мав серйозних намірів у придбанні винаходу. Тому Федоров звернувся до саксонського курфюрста з пропозицією придбати винахід нової зброї, але і він, очевидно, не виявив зацікавленості, і доля винаходу залишається ще не з'ясованою. Не виключено, що І. Федоров їздив до Відня за дорученням львівського пушкаря Данила Короля, з яким він співпрацював у виготовленні гармат. Все це, однак, лише гіпотези, слушність яких можуть підтвердити нові джерельні знахідки.

Виявлений лист І. Федорова у зіставленні з раніше відомими джерелами розкриває ще одну сторону діяльності друкаря, талановитого винахідника, умільця, видатного діяча культури. Свою друкарську діяльність він поєднував з творчими пошуками в галузі ремесла та мистецтва.

в дужках зазначено—«красноставський канонік». Е. Л. Немировский. Первопечатник Иван Федоров в Краковском университете. «Советское славяноведение», 1969, № 1, стор. 51—52.

¹⁶⁹ Wl. Hubicki. Pierwszy drukarz Moskwy i Lwowa konstruktorem armat. Nieznany list Fedorowicza. «Kwartalnik historii nauki i techniki», Warszawa, 1968, № 1, стор. 4—11.

В радянській періодиці повідомлення про цей лист Федорова було спочатку опубліковане в журналах: «Преподавание истории в школе», 1969, № 2, стор. 127 і «Журналист», 1969, № 4, стор. 71 (в статті Е. Немировського «Новое об Иване Федорове»). Див. також: Н. П. Ковальский. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине. II. Новые сведения о деятельности Ивана Федорова в 1583 г. «Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР», вып. I. Днепрпетровск, 1970, стор. 200—201.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

В системі писемних джерел з історії України XVI—XVII ст. важливе місце займають документальні матеріали з історії друкарської справи, родоначальником якої є Іван Федоров. В даному короткому огляді розглянуті всі відомі в наш час основні публікації джерел дореволюційні і радянські, вітчизняні і зарубіжні, які стосуються перебування і діяльності на землях України російського першодрукаря. Вони складають науковий фундамент досліджень історії раннього книгодрукування та культури України XVI ст., українсько-російських культурних взаємозв'язків. Вивчення цих питань вимагає залучення всього комплексу різних видів джерел: актових, епістолярних, друкарську продукцію, співставлення їх між собою, встановлення їх достовірності та цінності для реконструкції основних подій життєвого та творчого шляху І. Федорова. Поступове розширення протягом XIX—XX ст. джерельної бази про життя та діяльність на Україні І. Федорова, що впливало на підвищення якості наукових досліджень друкарської справи на Україні XVI ст., дозволяє створити більш повне і точне уявлення обставин і фактів його життя, розуміння суспільного значення діяльності першодрукаря в галузі культури братніх народів.

Для більш глибокого дослідження історії початків друкарства на Україні необхідне розширення кола джерел, систематичне та планомірне обстеження архівних фондів, книгосховищ бібліотек та архівів, складання нових репертуарів (каталогів) видань українських друкарень XVI—XVIII ст. Це дасть можливість виявити невідомі ще стародруки, встановити нові подробиці і сторони життя та творчості І. Федорова на Україні. В зв'язку з тим, що дослідники не мають у своєму розпорядженні необхідних і достатніх джерел для аргументованих висновків, ряд питань початкового етапу українського друкарства залишаються спірними і невирішеними: книгодрукування на Україні до І. Федорова, його попередники в друкарській справі у Львові, уточнення хронології подій його життєвого шляху та діяльності (рік і місце народження, отримана освіта, час приїзду до Львова з Білорусії, від'їзду в Дермань та Острів), обставини перебування І. Федорова в Острозі, і причини від'їзду з Острога, видавнича діяльність в останні роки життя у Львові, характер зв'язків друкаря з Росією під час перебування на Україні та ін. Таким чином, дослідження діяльності на Україні видатного російського друкаря

має перспективи і в майбутньому. Підготовка до святкування 400-річчя з часу видання І. Федоровим у Львові «Апостола» безперечно сприятиме новим джерелознавчим відкриттям з історії раннього українського друкарства, пошукам нових свідчень про діяльність та життя І. Федорова на землях України.

**ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ
ОСНОВНИХ ПОДІЙ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ФЕДОРОВА***

Московський період діяльності

- 1563 р. 19 квітня — початок друкування «Апостола».
1564 р. 1 березня — закінчення друкування «Апостола».
1565 р. 7 серпня — початок друкування 1-го випуску «Часовника».
2 вересня — початок друкування 2-го випуску «Часовника».
29 вересня — закінчення друкування 1-го випуску «Часовника».
29 жовтня — закінчення друкування 2-го випуску «Часовника».

Заблудівський період

- 1568 р. 3 липня — початок друкування «Учительного евангелія».
1569 р. 17 березня — закінчення друкування «Учительного евангелія».
26 вересня — початок друкування «Псалтиря з Часословцем».
1570 р. 23 березня — закінчення друкування «Псалтиря з Часословцем».

Перебування Івана Федорова на Україні

Львівський період

- 1573 р. 26 січня — перша згадка в записях львівських актів про І. Федорова: постанова Ради м. Львова про умови найму Федоровим челядника столярного ремесла.
31 січня — відповідь краківських друкарів М. Зібенайхера і М. Прензіни на запит столярного цеху м. Львова про використання в краківських друкарнях праці столярів.
25 лютого — початок друкування «Апостола».
не раніше 11 березня — І. Федоров проживав в будинку

---

*) Таблиця складена на підставі вихідних даних виданих І. Федоровим книг та записів у львівських та луцьких актових книгах.

- бондаря Адама на вул. Краківській і сплатив податок — «королівський подвійний шос».
- 7 грудня — постанова Ради м. Львова в справі спору між цехом столярів і І. Федоровим.
- 1574 р. Між січнем і серпнем — І. Федоров проживав в будинку бондаря Адама і сплатив «простий міський шос».
- 15 лютого — закінчення друкування «Апостола».
- надрукований «Буквар».
- 6 травня — заява І. Федорова у Раді Львова про взяття ним у борг 700 флоренів у Сенька Сідляра.
- 12 травня — надання І. Федоровим повноваження кравцю Касьяну, «свому співмешканцю» для стягнення боргу : якогось Івана.

І. Федоров у Дермані

- 1575 р. 2 березня — призначення кн. К. К. Острозьким І. Федорова «справцею» (управителем) маєтностями Дермансько-го монастиря, на місце М. Г. Дчуси.
- 25 березня — І. Федоров приїхав до Львова і призначив своїм уповноваженим «свого слугу» Василя Лесятинського.
- 16 серпня — І. Федоров прибув у Львів і заявив протест у війтівському управлінні проти свого боржника, коло-мійського міщанина Івана Шпака.
- 1576 р. 5 вересня — остання згадка у луцьких гродських актах про перебування І. Федорова у Дермані.

Острозький період

- 1577 р. 15 червня — І. Федоров виступає як свідок у львівському лавничому суді з приводу скарги Власа Римара.
- 1578 р. 5 березня — заява І. Федорова у Луцькому гродському суді про призначення ним своїм уповноваженим «служебника» М. Б. Гарабурди Тимофія Михайловича для стягнення боргу з віленського міщанина Я. Максимовича.
- 18 червня — видання «Букваря» («Азбуки»).
- 1579 р. 2 березня — І. Федоров надає юридичні повноваження своєму сину Івану для одержання грошей від свого боржника Пилипа Остапковича.
- 22 жовтня — Іван з Сучави скасовує всі претензії до І. Федоровича, які він мав з ним у Валахії і в землях Туреччини.
- І. Федоров заставляє за 411 флоренів друкарське обладнання та книги львівському лихварю І. Якубовичу.
- 1580 р. — видання І. Федоровим в Острозі книги «Новий завіт з Псалтирем», до якої був прикладений алфавітний покажчик Т. Михайловича.
- 12 липня — надрукування першого варіанту «Біблії».
- 1581 р. 5 травня видання «Хронології» Андрія Римші.
- 12 серпня — закінчення друкування «Біблії».

Повернення Івана Федорова до Львова

- 1582 р. 3 лютого — І. Федоров, «русин, мешканець Острога» і львівський міщанин з Підзамча М. Дашкович у Раді

м. Львова ручались один за одного в справі спільного боргу у В. Шембека.

5 березня — заява І. Федорова, «друкаря-русина, мешканця Острога» і М. Дашковича про сплату ними боргу В. Шембеку.

19 березня — заява Л. Пилиповича-Пухальського, львівського маляра, про навчання у нього протягом двох років на кошти І. Федорова юнака з Заблудова Гриня Івановича.

1583 р. Січень — перебування І. Федорова в Кракові разом з Данилом Королем, пушкарем і Сачком Сідлярем.

Між 9 і 12 січнем — І. Федоров одержує з королівської казни кошти на подорож до Львова та на виготовлення гармат.

26 лютого — угода між І. Федоровим і Гринем Івановичем після повернення останнього з Вільнюса.

23 липня — лист І. Федорова з Відня до саксонського курфюрста Августа з пропозицією придбати його винахід багаствольної гармати.

3 (13)* грудня — пушкар Данило Король (Кроль) наклав арешт на майно «Івана москвитянина, друкаря руських книг» на суму 150 флоренів.

4 (14)* грудня — накладення Сачком Сеньковичем арешту на майно «друкаря руських книг» І. Федорова за борг 500 флоренів.

5 грудня — смерть Івана Федорова.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I

ТВОРИ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

К. Маркс. Лист до Ф. Енгельса від 28 січня 1863 р. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, вид. 2-е, т. 30.

К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.

Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7.

Ф. Енгельс. Діалектика природи. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.

Ф. Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.

Ф. Енгельс. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.

В. І. Ленін. Проект програми нашої партії. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4.

---

* В дужках зазначені дати з львівських актів за «новим стилем», тобто григор'янським календарем, який був запроваджений після 4.X.1582 р. Різниця між юліанським і григор'янським календарем в XVI ст. становила 10 діб.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

- Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, Киев, 1859, док. № 11.
 Архив Юго-Западной России, ч. I, т. X, Киев, 1904, док. № 159.
 Граматика Ивана Федорова. «Дніпро», Київ, 1964.
Мальшевский И. И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника. «Чтения в историческом обществе Нестора летописца», кн. VII, Киев, 1893.
- Немировский Е. Л.** Документальные материалы львовских архивов о последнем периоде жизни и деятельности Ивана Федорова. «Исторический архив», 1961, № 4.
- Немировский Е. Л.** Первопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность. Приложение. «Полиграфия», 1964, № 3.
- Романовський В. О.** Друкар Іван Федорович, його життя та діяльність. «Труди українського наукового інституту книгознавства», т. I «Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.». Держвидав України, Київ, 1926.
- Ружицкий Е. И.** До біографії Івана Федорова. «Архіви України», 1971, № 4.
- Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів. Під ред. **Я. П. Кіся**. Видав. Львівського університету, 1961, док. № 6.
- Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства, т. I, Львов, 1886.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardynskiego we Lwowie, t. X. Lwów, 1884, № 2219 (perest).
- Bostel F.** Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie. «Pamiętnik literacki», r. 1, zes. 2, Lwów, 1902.
- Gebarowicz M.** Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. «Roczniki biblioteczne», r. XIII, zes. 3—4, Warszawa, 1969, aneksy.
- Grasshoff H., Simmons J. S. G.** Ivan Fedorov' Griechisch—Russisch — Kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580. «Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst», Jahrgang 1969, № 2, Akademie—Verlag, Berlin, 1969.
- Hubicki Wl.** Pierwszy drukarz Moskwy i Lwowa konstruktorem armat. Nieznany list Fedorowicza. «Kwartalnik historyi nauki i techniki», Warszawa, 1968, № 1.
- Monumenta Confraternitatis Staupigianae Leopoliensis sumptibus Instituti Staupigiani, edidit dr. **Wladimirus Milkowicz**, t. I, Leopoli, 1895.
- Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum, volumen 1, Cracovia impressorum XV et XVI ss., edidit **Joannes Ptasnik**. Leopoli, sumptibus instituti Ossoliniani, 1922.
- Ptaszycki St.** Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z konca XVI wieku. «Rozprawy i sprawozdania z posiedzen wydzialu filologicznego Akademii Umiejetnosci», t. IX, Kraków, 1886, dodatki, №№ 1—43.
- Zubrzycki D.** Historyczne badania o drukarniach rusko-slowianskich w Galicyi. Lwów, 1836.
- Zródła dziejowe, t. IX. Ksiegi podskarbinskie z czasów St. Batorego 1576—1586, cz. 2, wydad **Adolf Pawinski**, Warszawa, 1881.

ЛІТЕРАТУРА

Анушкин А. Во славном месте Виленском. Очерки из истории книгопечатания. М., 1962.

Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970.

Ботвинник М. Б. У истоков учебной книги. Минск, 1964.

Дзира Я. І. Книг преславне друкування. «Дніпро», 1972, № 7.

Запаско Я. П. Першодрукар Іван Федоров. Нарис. Львів, 1964.

Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971.

Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947.

Зернова А. С. Второе издание «Букваря» Ивана Федорова. «Труды» (Гос. библиот. СССР им. В. И. Ленина), т. 3, М., 1959.

Зернова А. С. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати. «Труды» (Гос. библиот. СССР им. В. И. Ленина), т. 4, М., 1960.

Иван Федоров первопечатник (сб. статей). М.-Л., 1935.

Исаевич Я. Д. Деякі питання бібліографії видань братств. «Архіви України», 1970, № 6.

Исаевич Я. Д. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках. «Книга. Исследования и материалы», сб. VII, М., 1961.

Исаевич Я. Д. Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 г. «Книга», сб. IX, М., 1964.

Исаевич Я. Д. Невідомий острозький буквар Івана Федорова (1578 р.). «Радянське літературознавство», 1969, № 1

Исаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров на Україні. К., 1964.

Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI—XVII ст. Нариси з історії книги. Харків, 1959.

Кацпржак Е. И. Первопечатник Иван Федоров. М., 1964.

Книга і друкарство на Україні. Київ, 1965.

Ковальский Н. П. Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70—80-х гг. XVI в. (история публикаций). «Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР». Сборник научных статей. Вып. 3. (Днепропетровский госуниверситет). Днепропетровск, 1972.

Ковальский Н. П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине. «Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР» (вып. 1). Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР (Днепропетровского госуниверситета). Днепропетровск, 1970.

Ковальский М. Острозька «Азбука» — невідома книга Івана Федорова «Пам'ятники України», № 1, К., 1970.

Коляда Г. І. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим. «Радянське літературознавство», 1962, № 6.

Коляда Г. И. Начало русского книгопечатания. Иван Федоров. «Ученые записки Сталинабадского пединститута им. Т. Г. Шевченко», филологическая серия, вып. 5, Сталинабад (Душанбе), 1954.

Коляда Г. И. Из истории русско-украинских друкарских связей в XVI—XVII вв. «Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина». Языкознание. Новая серия, вып. XIX, филологические науки, кн. 8. Ташкент, 1955.

Коляда Г. И. У истоков русского книгопечатания. «Научные труды» (Ташкентского у-та), вып. 211, филолог, науки, кн. 24, 1963.

Коляда Г. И. Учебники русского литературного языка, сложные и

напечатанные Иваном Федоровым. «Вопросы русского языкознания» «Научные труды» (Ташкент, ун-та), вып. 390, Ташкент, 1970.

Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси. Київ, 1953.

Лукьяненко В. И. Азбука Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности. «Труды отдела древнерусской литературы», т. XVI, 1960.

Люблинский В. С., Быкова Т. А. Выдающийся памятник русской культуры — львовский букварь Ивана Федорова 1574 г. «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», 1955, № 5.

Люблинский В. С. На заре книгопечатания. Ленинград, 1959.

Маслов С. И. Початковий період в історії українського книгодрукування (1574—1800 рр.). «Вісник АН УРСР». К., 1949, № 7.

Мацюк О. Я. Архівні документи — важливе джерело до вивчення життя і діяльності Івана Федорова (до 400-річчя книгодрукування). «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», 1964, № 2 (64).

Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», 1964, № 3 (65).

Мацюк О. Я. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. «Архіви України», 1968, № 2.

Мацюк О. Я. Ще про початок книгодрукування на Україні. «Архіви України», 1971, № 1.

Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. М., 1964.

Немировский Е. Л. Историографические заметки о начале книгопечатания на Руси. «Книга», сб. VII, М., 1962.

Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971.

Немировский Е. Л. Очерк историографии русского первопечатания. «Книга», сб. VIII, М., 1963.

Немировский Е. Л. Труды по истории русского первопечатания во второй половине XIX—XX вв. «Книга», сб. IX, М., 1964.

Немировский Е. Л. Первopечатник Иван Федоров в Краковском университете. «Советское славяноведение», 1969, № 1.

Пташицкий С. Л. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове 1573—1583 гг. Очерк по неизданным материалам. «Русская старина», 1884, март, кн. 3.

Пташицкий С. Л. Иван Федоров. Издания острожской библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни. «Печатное искусство», кн. VII—VIII, СПб., 1903.

Пятьсот лет после Гутенберга 1468—1968 гг. Статьи, исследования, материалы. М., 1968.

Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М.-Л., 1951.

Сидоров А. А. История оформления русской книги. М., 1946.

Сидоров А. А., Коляда Г. И. О научных итогах 400-летнего юбилея русского книгопечатания. «Книга», сб. XII, М., 1966.

Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII веков. М., 1968.

У истоков русского книгопечатания. К 375-летию со дня смерти Ивана Федорова. М., 1959.

Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. Труды українського наукового інституту книгознавства, т. I, К., 1926.

400 лет русского книгопечатания. 1564—1964 гг., т. I. Русское книгопечатание до 1917 г. М., 1964.

450 год беларускага кігадрукування. Мінск, 1968.

Чатырохсотлецьце беларускага друку. 1525—1925. Менск, 1926.

Rusu knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva. (Начало русского книгопечатания и Литва), на лит. мові. Вільнюс, 1966.

ДОДАТКИ

ТЕКСТИ

**основних джерел про діяльність першодрукаря
Івана Федорова на Україні в 70—на початку 80-х рр. XVI ст.***

I

ПЕРЕДМОВИ ТА ПІСЛЯМОВИ КНИГ, ВИДАНИХ І. ФЕДОРОВИМ НА УКРАЇНІ

(Уривки)

1. Післямова Львівського «Апостола» 1574 р. (арк. 260—264)

Сія убо повѣсть ізъявляет откуду начася и како съвершися друкарня сія.

Изволеніем отца и с поспѣшеніем сына и съвершеніем святаго духа повелѣніем благочестиваго царя и великаго князя Івана Васильевича всея Русіи и благословеніем преосвященнаго Макарія митрополита всея Русіи, друкарня сія съставися в царствующем градѣ Москвѣ в лѣто 7070 первое (1563) в тридесятое лѣто государства его.

Сія же убо не туне начах повѣдати вам, но презѣлнаго ради озлобленія, часто случающагося нам, не от самого того государя, но от многих начальник и священноначалник и учитель, которые на нас, зависти ради, многія ереси умышляли, хотячи благсе в зло превратити и божіе дѣло вконець погубити, якож обычай есть злонравных и ненаученых и неискусных в разумѣ челоуѣк, ниже грамотическія хитрости навѣкше, ниже духовнаго разума исполнени бывше, но туне и всуе слово зло пронесоша. Такова бо есть зависть и ненависть, сама себѣ навѣтующи неразумѣет како ходитъ і о чем утвержается. Сія убо нас от земля и отечества и от рода нашего изгна и в ины страны незнаемы пресели.

---

* Авторські тексти з книг І. Федорова подаються в уривках. Опущені ті частини, в яких відсутні відомості про життя та діяльність І. Федорова. При транскрибуванні текстів літера «ѣ» збережена, титли розкриті, «ъ» в кінці слів опущено, «оу» передано як «у», «юс» як «я», літери «і» та «ї» передані як «і». Кирилична цифрова нумерація подана сучасним числовим позначенням з переведенням у дужках літочислення від візантійської ери на літочислення від нової ери. Латинські і польські тексти з львівських актових книг наводяться в перекладі на українську мову. Документи з волинських актових книг друкуються на мові оригіналу.

Егда же оттуду сѣмо преидохом... въспріаша нас любезно благочестивый государь Жикгимонт Август кроль польскій и великій князь литовскій, рускій, прускій, жемтонскій, мазовецкій и иных с всѣми паны рады своея. В то же время с тшаніем умоли государя, волеможный пан Григорей Александрович Ходкевича, пан виленскій, гетман найвышшій великого князства Литовскаго, староста городеньскій и могилевскій, прія нас любезно к своей благоутѣшнѣй любви и упоковаше нас немало время и всякими потребами телесными удовляше нас. Еще же и сіе не довольно ему бѣ еже тако устроити нас, но и весь немалу дарова ми на упокоеніе мое...

Егда же прійти ему в глубоку старость и на частѣ главѣ его болѣзною одержимѣ бывати, повелѣ нам работанія сего престати и художество рук наших ни во что же положить, и в веси земледѣланіем житіе мира сего препровождати. Еже неудобно ми бѣ ралом ниже сѣмен съняіем время живота своего съкращати, но имам убо вмѣсто рала художество наручных дѣл съсуды, вмѣсто же житных сѣмен духовная сѣмена по вселеннѣй разсѣвати и всѣм по чину раздавати духовную сію пищу.

Наипаче же убояхся истязанія владыки моего духа, непрестанно въпюща к мнѣ, лукавый рабе и лениве, почто невда сребра моего торжником, и аз пришед взял бых свое с лихвою. И когда убо на уединеніи в себе прихождах, и множицею слезами моими постелю мою омочах, вся сія размышляя в сердцы своем, дабых не съкрыл в земли таланта, от бога дарованнаго ми. И тужашу ми духом сія глаголах, егда в вѣки отрынет господь и не приложит благоволити паки или до конца милость свою отсѣчет по причти смоковичнаго неплодствія, яко всуе землю упражняюще.

И сего ради понудихся ити оттуду. И в путь шествующе ми многи скорби и бѣды обрѣтоша мя, не точію долготы ради путнаго шествія, но и презелному повѣтрею дышущу и путь шествія моего стѣсняюще, и просто рещи вся злая и злых злѣе. И тако... до богоспасаемаго града нарицаемаго Лвова пріидох...

И когда вселшумися в преименитом градѣ Львовѣ, яко по стопам ходяще топтаным нѣкоего богоизбранна мужа, начах глаголати в себѣ молитву сію...

И помолившумися, начах богоизбранное сіе дѣло к устроенію наверхшати, яко бы богодохновенныя догматы распространевати. И обтицах многаши богатых и благородных в мирѣ, помощи прося от них, и метаніе сътворяя колѣном касаяся и припадая на лица земном, сердечно каплющими слезами моими ноги их омывах, и сіе не единою, ни дваци, но и многаши сътворях. И в церкви священнику всѣм въслух повѣдати повелѣх. Не испросих умиленными глаголы, ни умолих многослезным рыданіем, не исходатаиствовах никоея же милости іерейскими чиними. И плакахся прегоркими слезами, еже необретох милующаго ниже помагающаго, не точію же в руском народѣ, но ниже в греках милости обрѣтох.

Но мали нѣщыи в іерейском чину, иніи же неславніи в мирѣ обрѣтошася, помощь подающе. Не мно бо от избытка им сія творити, но яко же оная убогая вдовица от лишенія своего двѣ лѣптѣ въвергшія. Въм убо яко в нынѣшнем мирѣ должная их к ним възвратится...

Мзлю убо вас не прогнѣвайтесь на мя грѣшнаго, пишушуми сія, не мните убо яко от чрева глаголати ми или писати. Въсть бо всяк от начала прочитая и въкратцѣ списаную сію исторію, како от его милости пана Григорія Ходьковича, всякими потребами телесными пищею и одеждею удоволен бѣх. Но вся сія нивчтоже вмѣнях, не уповах на неправду и на восхышеніе не желал, богатства аще и много стѣкалося не прилагал тамо сердца...

А начася сія книга друковати рекомый Апостол в богоспасаёмом градѣ Лвовѣ, в ней же дѣянїя апостольская и посланїя съборная и посланїя святаго апостола Павла... в лѣто 1573 февруарїа в 25 день и съвершился в лѣто 74-е того же месяца в 15 день...

Нам же непотребным начнанїя дерзнутым прошение и грѣхом простыню да просят, да и сами того же благословенїя и простыни грѣхом сподобитесь. И аще что погрѣшено будет, бога ради исправляйте, благословите, а не кленѣте, понеже не писал дух святый ни ангел, но рука грѣшна и брена, якоже и прочїи ненаказаннїи.

Выдруковал есми сію душеполезную апостольскую книгу в преимени- том мѣсте Лвовѣ...

2. Післямова І. Федорова у львівському «Букварі» 1574 р. (ненум. стор. 78—79)

Вълюбленный честный хрістіяньскїй рускїй народе, греческаго закона. Сїя еже писах вам не от себе, но от божественных апостол и богоносных святых отец учения и преподобного отца нашего Іоанна Дамаскина, от грамматикии, мало нѣчто, ради скорога младенческаго наученїя, вѣмале съкратив сложих.

И аще сіи труды моя благоугодны будут ваши любви, прїимѣте сія с любовїю, а я и о иных писанїях благоугодных с вожделѣніем потруди- ться хошу... Выдруковано во Лвовѣ року 1574.

3. Передмова І. Федорова в острозькій «Азбуці» 1578 р. (ненум. стор. 1—2)

Всесилною десницею вышняго бога, умышленїем и промышленїем благочестиваго князя Коностантина Коностантиновича княжати острозска- ко, воеводы кїевскаго, маршалка земли волинское, старосты володи- мерскаго.

Повелѣшу ему устроити дом на дѣло книг печатных. К тому же еще дом и дѣтем к наученїю в своем отчизном и славном градѣ Острозѣ, еже есть лежашїй в земли волынстей. И избравши мужей в божественном писанїи искусных, в греческом языкѣ и в латинском, паче же и в руском и пристаѣ их дѣтищому училищу.

И сея ради вины напечатана сія книжка по греческїи алфа, вита, а по рускїи аз, буки перваго ради наученїя дѣтскаго многогрѣшным Іоанном Феодоровичем в лето от сзданїа миру 7086, а от воплощенїа господа нашего Ісуса Христа 1578 месяца юнїа 18 дня.

4. Передмова острозького «Нового завіту» 1580 р. (арк. 2—4)

...Паче же в нынѣшнее время, посредѣ рода строптива и развращенна, еже толицим нерадѣніем к заповѣдем... Ісуса Христа супротивленїе прїемлюще, растерзают немилостивнѣ церковь божию і възмушают нещадно стадо его, яко и в ней исполнїтсѣ ныне, еже и о нѣкогда неподобных прирастших, яко от вас самѣх реч встанут мужїе глаголюще развра- щенная еже оттерзати ученики вѣслѣд себе... Понудил еси нас недос- тойных выше наша мѣры на сіе дѣло. Аз же есмь человек грѣшен и немощен бояхся начати таковая, занеже убо тѣсное разума и педо- умѣтелное языка моего свѣдѣй, яже выше силы моя начати и немощ- ная дерзнути, яко нѣкїй бегугден и дерзостив, уготованныя иже сїце дерзающим сматря бѣды.

Но сѣзуа ради духовныя любве, наипаче же убояхся реченнаго съкрывшому талантѣ устремихся нерассудным помышленїем вашего благо- честїа повелѣнїе сътворити... Сего ради начах сію... книгу новаго завѣта... И прочая сим постѣдованна счїтаются елика ко възысканїю иже по бозе жизни, повелѣнїем вашего благочестїа совокупих вѣдїну

сію вещь... Тѣм же молим вы с всяким смиреніем, о благочестивый княже, да воспримеші сіе рукодѣліе наше от нас благолюбезно яко првѣй ошовъ от дому печатнаго своего острозкаго... И сіе желаемое бытійское дѣло еже начахом съвршити.. в наслажденіе всему народу рускому, вашему ж княжацкому благочестію с благородными ти чады в вѣчное благословеніе...

5. Післямова острозького «Нового завѣту» 1580 р. (арк. 490)

...Начата и совершена бысть сія книга новаго завѣта повелѣніем благочестиваго князя Константина Константиновича, нареченнаго в святом крещеніи Василія, княжати острозкаго, воеводи кievскаго, маршалка земли волинскіе, старосты владимерскаго и прочая, в богоспасаемом градѣ его отчизном Острозѣ многогрѣшным Іоанном Феодоровым сыном з Москвы, в лето от созданія миру 7 (088), от воплощенія же... Ісуса Христа 1580.

До цього ж видання належить окремо надрукований у тому ж році і тим же шрифтом алфавітний покажчик, який склав Тимофій Михайлович. На титульному аркуші маються відомості про творчість І. Федорова. Заголовок цього покажчика: «Книжка, сбраніе вешей нужнѣйших, въкратцѣ скораго ради обрѣтенія в книзе новаго завѣта по словесем азбуки вѣсм... зѣло естъ полезна». Внизу титула — «Напечатана в богоспасаемом градѣ Острозѣ Іоанном Феодоровичем».

6. Перша передмова острозької «Біблії» 1580—1581 рр. (арк. 2—3-зв.)

...Аз, Константин,.. княжа острозское, воевода кievскій, маршалок земли волинское,.. вѣсм пвсюду православным с любовію се възвѣщаю, яко.. сподобихся начало положить и съвршеніе видѣти дѣла сего честнаго и вся превъсходящаго, еже вам нынѣ повсюду предлагаемо зрится, книги обоего завѣта, глаголемыя греческим языком вивлія, вся поряду напечатана, в богоспасаемом... градѣ моем Острозѣ, в земли волинской, в лѣто от созданія мира 7089, от възплощенія... Христа спаса нашего 1581 месяца августа 12 дня...

...Обаче ни дѣла зачати, ниже дѣлателей еже творити на сіе изобрѣтохом, ибо и книгу глаголемых вивлія, в звод сего дѣла начальством не имѣхом, дабы нашему изволенію, к началству сего сдѣянія в всем была доволна. Но и в всѣх странах роду нашего языка словенскаго ниже едина обрѣтется съвршена в всѣх книгах ветхаго завѣта.

Токмо от благочестива и в православіи изрядно сіателна государя и великаго князя Іоана Василіевича московскаго... богоизбранным мужем Михаилом Гарабурдою, писарем великаго княжства Литовскаго, с прилѣжным моленіем испрошеную, сподобихомся прияти съвршеную біблію, з греческа языка семьдесят и двѣма преводники, множае пятисот лѣт на словенскій преведеную еще за великаго Владимера, крестившаго землю рускую, таже і иных біблій много изобрѣтохом, различных писмен и языков. И сих слѣдованіем испытати повелѣхом, аще вси сгласуются в всем божественном писаніи. И обрѣтется много различно, не токмо разньствія, но и развращенія, чесо ради веліе смущеніе пріяхом. К сему же... много разорителей и хулников сея преславныя и неизреченныя вещи показавшеса, помощников же и зидателей велми мало...

Сего ради посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенныя проходя: яко римскія предѣлы, тако и кандійскія острова, паче же много монастырей гречких, сербских и болгарских. Даже и до самага апостолом намѣстника и вся церкве восточна строенію чиноначалника пречестнаго Іеремія, архиепископа Константина града, новаго Рима, вселеннаго патріарха, высокопрестольныя церкве доидох, треба с тщаніем и моленіем прилежным тако людіи наказаных в писаніях святых еллин-

ских и словенских, яко же изводов добрѣ исправленых и порока всякаго, кроме свѣдѣтельствованых. И сыщевым... сподобитимися благоизволи. Книг бо и книгоцѣи якоже предречеся настоящея дѣлу пресвятому, по достоянію избобрѣтох. С ними же купно и с инѣми многими наказанными добрѣ в писаніахъ божественныхъ довольно совѣтовав. И с общимъ совѣтомъ і изволеніемъ єдино мысленымъ, зводъ древняго писанія славнаго и глубочайшаго языка и писма еллинскаго отъ 72 блаженныхъ и благомудрыхъ преводниковъ на умоленіе желаемое книгорачителя Птоломея Филаделфа, царя египетска, отъ языка еврейска во еллинскій преведеную избрахъ. Она же, паче инѣхъ, множае со еврейскою и словенскою съглашашеся. И сего в всемъ неизмѣнно и несумненно послѣдовати повелѣхъ...

7. Післямова І. Федорова в острозькій «Біблії» 1580 р. (арк. 78 шостого рахунку)

Изволеніемъ отца и с поспешеніемъ сына и съвершеніемъ святого духа, повелѣніемъ благочестиваго князя Василя Коньстининовича острозьскаго, воеводы Киевскаго, маршалка земли волынскія, старосты Владимирьскаго и прочая. Напечатана бысть сія книга глаголемая біблія, еже єсть ветхій и новыи завѣтъ, в богоспасаемомъ градѣ его отчизномъ Острозѣ, многогрѣшнымъ и недостойнымъ рабомъ Иваномъ Феодоровымъ сыномъ Москвитинимъ, в лето отъ созданія миру 7088, а отъ воплощенія... Ісуса Христа 1580, мѣсяца іюля 12 день.

8. Післямова І. Федорова в острозькій «Біблії» 1581 р. (арк. 78—78-зв. шостого рахунку)

...Благоволилъ еси убо православному князю в умъ сіє пріяти, да мнѣ много грѣшному и зѣло недостойному повелѣи божественное слово твое всѣмъ повсюду тисненіемъ печатнымъ предложити.. Повинухся повелѣнію... купно с поспѣшники и єдиномысленики моими, якоже нынѣ... в пристанище съврѣшенія достигохом... Всѣмъ же повсюду православнымъ христіаномъ, господіемъ, и братіи, и другомъ, раболѣбно метаніє до лица земнаго усилено сѣворяю. Отъ усердія же души прилѣжно молю, аще приключися нѣкое погрѣшеніє, прощайте...

Сушія же богопріятныя и душеправительныя книги ветхаго и новаго завѣта, напечатася мною многогрѣшнымъ Іоаномъ Феодоровымъ сыномъ з Москвы, в богохранимомъ градѣ Острозѣ, в лето отъ созданія мира 7089, отъ воплощенія... Ісуса Христа 1581 мѣсяца августа 12 дня.

II

АКТОВІ ЗАПИСИ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ІВАНА ФЕДОРОВА*)

№ 1

Рішення Ради м. Львова про заборону друкареві Івану Федорову наймати челядника столярного ремесла поза цехом. 26 січня 1573 р.

Постанова (в справі спору) між друкарем і столярами. З постанови львівських радників: не повинен Іван-друкар мати товаришів**) столярного ремесла, а також не виконувати жодної роботи, що нале-

*) З 54 опублікованих до цього часу на мові оригіналу актових записів про І. Федорова і його сина подаємо у перекладі 18 найбільш важливих актів та 2 на мові оригіналу.

**) Товариш (socius) — в цеховій термінології — челядник, підмастер.

жить до того ж ремесла, але повинен при необхідності наймати собі товаришів від столярів і разом з ними виконувати роботу. Якщо той названий товариш буде друкарем і зможе виготовляти собі речі, необхідні для того ж ремесла, може це спокійно робити.

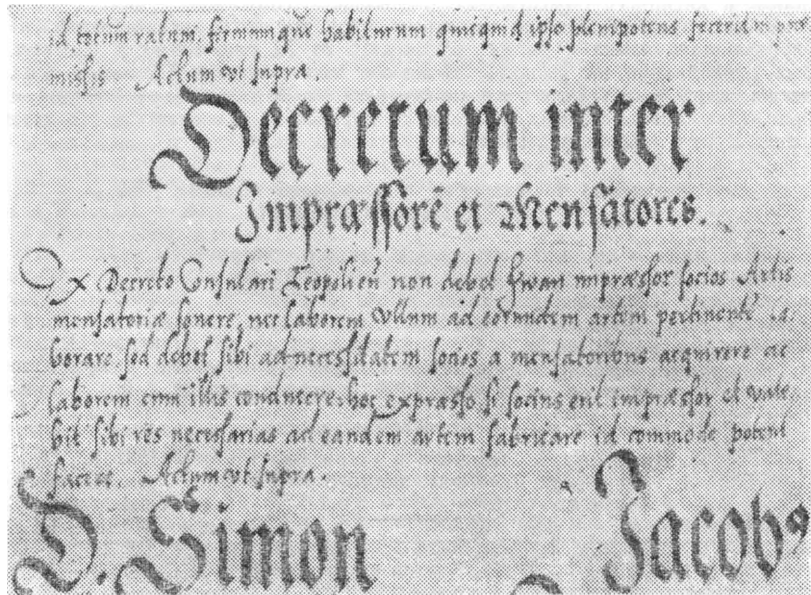

Фото 4.

Перша згадка про Івана Федорова у львівських актах. 26 січня 1573 р.
ЦДІА УРСР у Львові. (Акт № 1).

Переклад з латинської мови.

Оригінал: Центральний Державний Історичний Архів УРСР в м. Львові (далі — ЦДІАЛ), ф. 52. Рада м. Львова, оп. 2. Записи і протоколи Ради, т. 15, № 1540, стор. 1202.

Опубліковано: St. Ptaszycki. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku. «Rozprawy i sprawozdania z posiedzen wydziału filologicznego Akademii Umiejętności», t. IX, Kraków, 1886. Dodatki, № 1, стор. 21 (далі — Пташицький).

№ 2

Відповідь краківських друкарів М. Зібенайхера та М. Прензіни на запит львівського столярного цеху про використання в друкарні праці столярів. 31 січня 1573 р.

Свідчення на користь львівських столярів.

Славетні Матвій Зібенайхер і Микола Прензіна, друкарі книг, краківські міщани, на запит славетних цехмістрів — столярів міста Львова, заявили і ясно визнали, що в місті Кракові друкарі книг жодних товаришів столярного ремесла для виготовлення необхідних речей, що відно-

сяться до ремесла самих друкарів, в своїх домах не тримають і не утримують, крім того (випадку), коли якому-небудь друкареві необхідно мати для роботи столяра, тоді він звичайно отримує від столярного майстра його челядника за встановлену ним ціну.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 15, № 1553, стор. 1213.

Опубл.: Пташицький, док. № 2; Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum, v. I, Cracovia impressorum XV et XVI ss., edidit Joannes Ptasnik. Leopoli, 1922, № 645, стор. 303—304.

№ 3

Рішення Ради м. Львова про дозвіл друкареві Івану Федорову прийняти на півроку столярного челядника для роботи в друкарні. 7 грудня 1573 р.

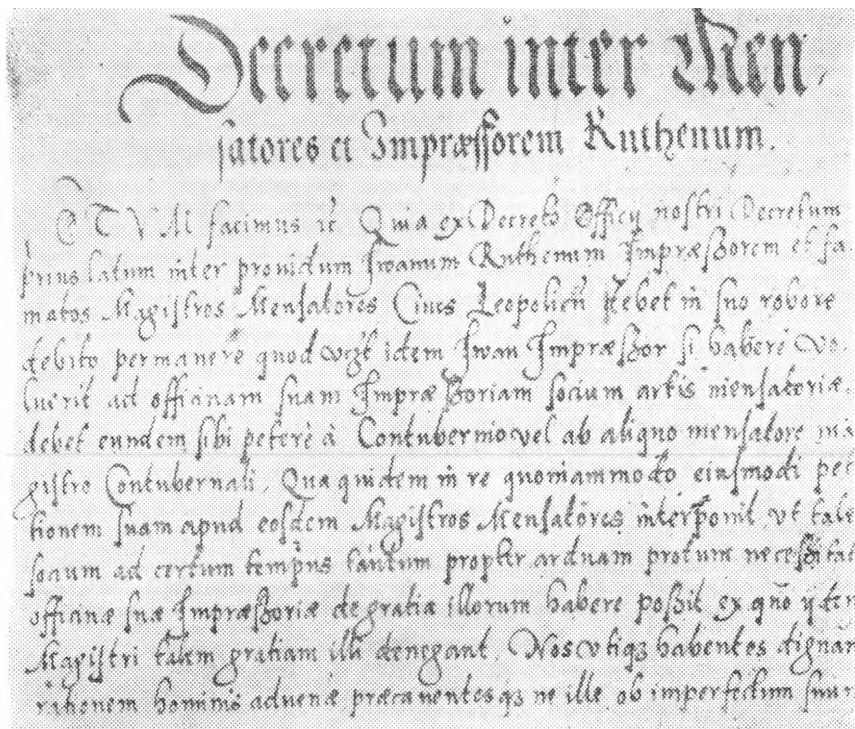

Фото 5.

Постанова львівської Ради у справі спору між друкарем і столярним цехом. 7 грудня 1573 г. ЦДІАЛ. (Акт № 3).

Постанова (в справі спору) між столярами і друкарем-русином. Повідомляємо, що згідно з постановою нашого уряду раніше укладена

угода між обачливим Іваном-русином, друкарем, і славетними майстрами-столярами, львівськими міщанами, повинна залишатись в належній силі: а саме, якщо той же Іван-друкар захотів би мати для своєї друкарні товариша столярного ремесла, повинен запросити собі його з цеху або від якого-небудь цехового майстра-столяра. А тому, поскільки він дійсно звернувся з таким проханням до тих же майстрів, щоб з їх ласки мати такого товариша, хоча б лише на деякий час, в зв'язку з невідкладною потребою для його друкарської майстерні, після чого ті ж майстри такої милості йому відмовляють, отже, ми, ставлячись з належною увагою до прищельця і дбаючи, щоб він з цієї причини не зазнав якої-небудь шкоди через незакінчення своєї роботи, не заперечуючи, однак, в цій справі ані трохи прав і привілеїв названих столярів цього міста та їх цеху, розважили й ухвалили, що сам вищеназваний Іван-друкар, згідно свого прохання повинен закликати собі товариша, досвідченого в столярному ремеслі, та спровадити його з якого іншого міста до Львова. І того ж товариша, коли прибуде, повинен представити майстрам столярного цеху. За згодою цеху тому товаришеві буде передано і призначено кого-небудь з посеред столярних майстрів. Тоді того ж товариша лише через руки вищезгаданого майстра буде ласкаво відступлено або випозичено згаданому Івану-друкарею, як вище зазначено, лише на півроку і при тому не на іншу роботу, як виключно на ту, яка дійсно належить або вважатиметься приналежною до (роботи) друкарської майстерні. Тому цьому ж товаришеві, працюючому у самого Івана, не буде дозволено виготовляти як місцевим (жителям), так і чужинцям речі, що виключно належать до роботи столярів, як наприклад: столи, лави, шафи, скрині, двері, ліжка і такі подібні предмети, під (загрозою) штрафу і порукою сто марок грошей, яким Іван-друкар беззастережно підлягатиме, якщо йому самому або його товаришу буде дозволено, щоб він займався столярною роботою поза своєю майстернею. Цю постанову той Іван прийняв, але згадані майстри-столярі протестували проти порушення їх прав та привілеїв.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 16, № 40, стор. 28—29.

Опубл.: Пташицький, док. № 3, стор. 22—23; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів. Під ред. Я. П. Кіся. Видав. Львівського університету, 1961, № 6, стор. 33—36.

№ 4

Скарга М. Г. Дчуса у Луцькому гродському суді на князя К. К. Острозького за вигнання його з Дерманського монастиря і призначення на його місце Івана Федорова. 6 березня 1575 р.

Лѣта божого нароження 1575, місяца марца 6*) дня.

Пришодци на вряд кгородський Луцький, до мене Михайла Вильгорского, подстаростего Луцкогo, ...пан Михайло Игънатович Дчуса, жаловал и оповедал велико събѣжливѣ на его милость, вельможного Костеньгина Костеньгиновича Острозского, воеводы Киевського, маршалка земли Волинское, старосту Володимерского, о том, што ж дей року

*) При звірці даного тексту, виданого в «Архиве ЮЗР», ч. I, т. I, К., 1859, з оригіналом запису в луцькій гродській книзі (ЦДІА УРСР в Києві, ф. 25, оп. 1, т. 15, арк. 92) виявилось, що в публікації невірно вказане число, в дійсності акт позначений 6, а не 7 березня.

тепер идучого 1575 месеца марца 2 дня, его милость князь воевода Киевський первой приславши до мене до монастыра Дерманского, который дей я, з ласки и з наданья его королевское милости маю, служебника своего пана Романа Рымейского з листом своим, до мене писаным, ознаймуючи мнѣ, иж тому менованому служебнику своему, пану Рымейскому, росказал все так в церкви, яко и в том монастыри, и теж люди, которые до того монастыря належат до всеми их повинностями, на реистре меновите, по достатку списати и до рук Ивану Федоровичу, которого над тым монастыром приложил, поступити росказал. А потом дей сам его милость князь воевода Киевский, з многими слугами своими и з розным оружьем приехавши до того монастыря Дерманьского, ничего не дбаючи на лист и надане его королевское милости, мене з оного монастыря Дерманьского квалтовне з спокойного держвнѣя, от своего достатку и маетности моее, выбил и выгнал, и показавши пан Михайло Дчуа на вряде передо мною наданье, лист его королевское милости на тот монастыр Дерманьский, с печатью сыкгиѣтовою и с подписом руки его милости господарское, просил, абы был вычитан и в книги кгородские лущкие уписан...

Оригінал: ЦДІА УРСР в Києві, ф. 25, оп. 1. Луцький гродський суд, т. 15, арк. 92.

Опубл.: Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, К., 1859, № 11, стор. 48—49.

№ 5

Надання Іваном Федоровим повноваження своєму слугі Василю Лесятинському для одержання боргу від Івана Шпака або його заступника Дахна. 25 березня 1575 р.

Повноваження. З'явившись особисто перед львівським війтівським урядом обачливий Іван Федорович, друкар-руси, львівський міщанин, встановив і призначив всіма кращими шляхами і засобами, як повинен був і міг, своїм уповноваженим обачливого Василя Лесятинського, свого слугу, який приніс і показав цей (документ), надаючи йому повну силу і доручаючи від обачливого Івана Шпака, боржника, або від Дахна, його заступника, коломиїських міщан, стягнути, прийняти та сквитувати борг...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи війтівського уряду м. Львова, т. 382, № 520, стор. 198—199.

Опубл.: П та ш и ц ь к и й, док. № 6, стор. 24.

№ 6

Доручення, видане Іваном Федоровим служебнику Михайла Гарабурди Тимофію Михайловичу, стягнути борг з віленського міщанина Якова Максимовича. 5 березня 1578 р.

Року 1578 місяца марца 5 дня.

Постановивъшися счевисто на вряде кгородском в замку господарском Луцком передо мною Анъдреем Киверецким, подстаростим луцким от его милости пана Александра Жоравъніцкого, старосты, ключника и городничого луцкого, служебник ясне вельможного княжати его милости князя Костенътина Костентиновича Острозьского, воеводы Киевского, пан Иван Федорович друкар до книг кгородских сознал тыми словы, иж дей мешанин виленский на имя Яков Макъсимович зостал мнѣ винен на два листы записы свои суму пенязей то есть коп двесте шестьдесятъ две грошей девять за книги, которые у мене для распроданья до рук своих побрал, на которых дей то менованых двох листех записех его,

мнѣ от него даных, ширей и меновите описано и доложено есть, якож дей вѣже и роки в тых листех записех его, меновите записане, давѣно минули, а той дей помененый мешанин виленский Яков Максимович оной сумы пенязей и до сих часов мнѣ не отдал и не заплатил, для чого дей он вовѣше обовязки в оных листех его описаные мнѣ попал, а так де я сам за велико важнѣными, а пилно потребнѣными справами княжати его милости пана своего и теж власными своими до Вилни ехати и от себе во вѣряду и суду належного у Вильни з мешанином виленском Яковом Максимовичом, справедливости доводити не могучи, злецаю и поручаю у место себе управа мовити и менованое сумы пенязей водѣле тых обудвух листов на том помененом мешанине виленском, Якову Макси-мовичу, првѣне перед врядом належным виленским, где того потреба вказовати будет доходити и поісківати приятелю моему, пану Тимофею Михайловичу, служебнику его милости пана Михайла Гарабурды, писаря его королевское милости, которому дей помененому приятелю моему даю во всем моц зупольную и позволяю на зыск и на страту. И просил служебник его милости князя воеводы Киевского пан Иван друкар, абы то было записано. А так я тое очевистое сознанье его до книг кгородских Луцких записати казал.

Оригінал: ЦДІА УРСР в Києві, ф. 25, оп. 1. Луцький городський суд, т. 18, № 139, арк. 99-зв — 100.

Опубл.: В. Романовський. Друкар Иван Федорович, його життя та діяльність. Додаток. «Труди українського наукового інституту книгознавства. Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.», К., 1926, стор. 54—55.

№ 7

Заява Івана Федорова у вїтївському урядї м. Львова про уповноваження ним свого сина Івана для стягнення боргу з Пилипа Остапковича. 2 березня 1579 р.

Повноваження. Перед вїтївським урядом Львова особисто з'явив-шиє обачливий Иван Ходорович, друкар книг, слуга достойного воеводи Київського, всіми кращими (засобами), якими законно мїг, встановив своїм дійсним уповноваженим свого власного сина Івана, надаючи йому повну змогу борг 11 флоренів від Пилипа Остапковича, затягнений у себе, стягнути, вимагати, підняти, прийняти, з прийнятого сквитувати...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вїтївського уряду Львова, т. 382, № 2245, стор. 859—860.

Опубл.: Пташицький, док. № 10, стор. 28.

№ 8

Заява Івана з Сучави про скасування ним своїх претензій до Івана Федоровича, які мав до нього у Валахії і землях Туреччини. 22 жовтня 1579 р.

Іван Федорович. Иван з Сочави. Ставши особисто перед львівським вїтївським урядом обачливий Иван з Сочави зробив запис обачливому Івану Федоровичу відносно замирення і суперечок, які мали між собою як у Валахії, так також і в землях Туреччини, скасовуючи всі спори, які мали між собою.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вїтївського уряду Львова, т. 383, № 248, стор. 86.

Опубл.: Пташицький, док. № 9, стор. 28.

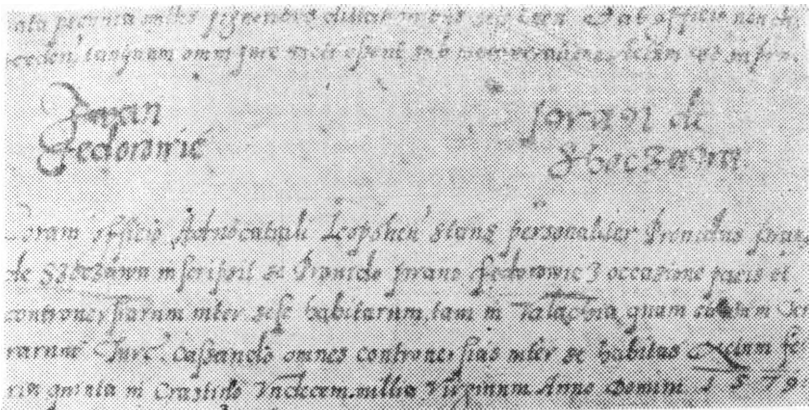

Фото 7.

Відмова Івана з Сучави від претензій до І. Федоровича.
22 жовтня 1579 р. ЦДІАЛ. (Акт № 8).

№ 9

Зобов'язання Івана Федорова і Миколи Дашковича сплатити борг краківському купцю Варфоломію Шембеку. 3 лютого 1582 р.

Варфоломій Шембек, краківський міщанин. Іван-друкар, русин. Обачливий друкар-русин, мешканець Острога, і Микола Дашкович, передміщанин львівський з Підзамча, з власної волі призначаючи для тієї постанови судовий день і установу, вільно заявили, що винні певного та визначеного боргу, разом та нерозлучно поручаючись один за одного, а один з них за цілість, сто флоренів, десять грошей польської валюти славетному Варфоломію Шембеку, міщанину і купцю краківському, які (гроші) і ті ж... зобов'язались сплатити...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 18, № 813, стор. 698.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 15, стор. 33.

№ 10

Заява Валентина Газа про повернення Іваном Федоровим і Миколою Дашковичем боргу Варфоломію Шембеку. 5 березня 1582 р.

Розрахунок (сквитування) Івана-друкаря і Миколи Дашковича. Славетний Валентин Газ, львівський міщанин, іменем і зі сторони славетного Варфоломія Шембека, краківського міщанина, в супроводі чесного Симона Карпа, його уповноваженого, вільно заявив, що обачливий Іван-друкар, русин, мешканець Острога, і Микола Дашкович, передміщанин з Підзамча, виконали своє зобов'язання, зголошене перед цими актами шойно в суботу після свята введення св. діви Марії і заплатили названому Варфоломію Шембеку сто два флорени і десять грошей; після виплати тих грошей сам Валентин з уповноваження головного кредитора тих же сквитував, скасовуючи назавжди їх зобов'язання.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 18, № 853, стор. 723.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 16, стор. 33—34.

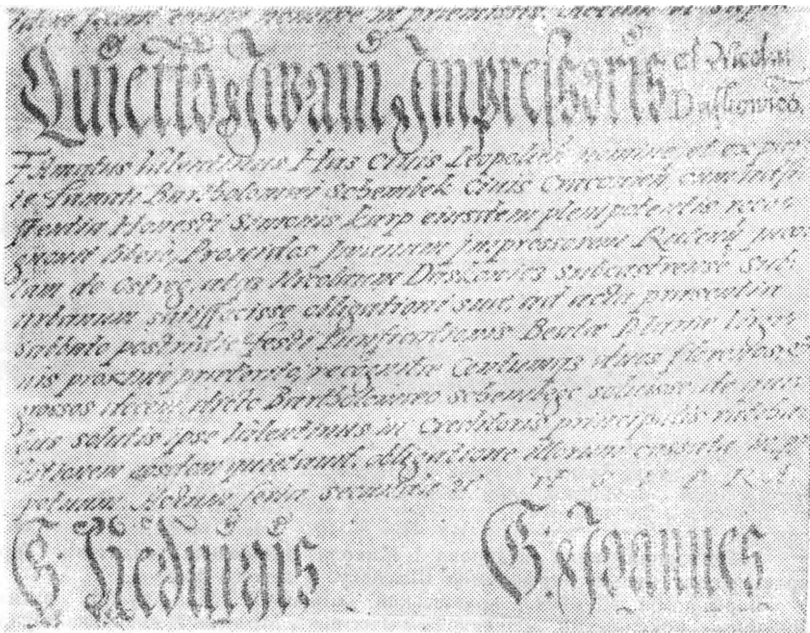

Фото 8

Розрахунок І. Федорева і М. Дашковича з В. Шембеком. 5 березня 1582 р.
(Акт № 10)

№ 11

Заява львівського маляра Лаврина Пилиповича (Пухальського) про навчання ним на кошти Івана Федорова юнака з Заблудова Гриня Івановича. 19 березня 1582 р.

Заява на користь Івана-друкаря, русина. Обачливий Лаврентій Пилипович, львівський передміщанин, на вимогу обачного Івана-друкаря, русина, заявив вільно під присягою, що він протягом двох років опікувався Гриньком Івановичем, юнаком з Підляшшя, з міста званого Заблудів, якого йому доручив сам Іван за домовлену ціну, і навчив його малярному ремеслу, а за цю опіку той Іван-друкар, згідно угоди, плату заплатив і задовільнив його, а самого учня, визволеного ним, з того часу використовував у своєму ремеслі і в друкарській майстерні. Таке свідчення вище названий Іван просив записати у ці наші акти і заявив урочистий протест в нашому уряді, в зв'язку з тим, що той юнак, на навчання якого він видав немалі кошти, втік від нього без жодної на це причини. Тому застеріг і забезпечив за собою повну свободу дії проти нього, де його захопить...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 18, № 876, стор. 738.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 13, стор. 30.

Два записи в книзі витрат королівської казни Речі Посполитої про видачу Івану Федорову коштів на відливку двох гармат. Краків. Між 9 і 12 січня 1583 р.

Розподіл (витрат) на публічні потреби за наказом його корол. величності (Стефана Баторія).

Івану Федоровичу, друкарю москвитянину, посланому його королівською величністю до Львова в справі відливки малої військової гармати, на витрати на дорогу дано 45 флоренів.

Тому ж на мідь та інші потреби для відливки меншої гармати, згідно зразка у пана львівського старости, за другим записом виділено 70 флоренів 50 (грошей).

Переклад з латин. мови.

Опубл.: *Zródła dziejowe*, t. IX. *Ksiegi podskarbinskie z czasów Stefana Batoroego 1576—1586, w dwóch czesciach*. Wyd. Adolf Pawinski. Warszawa, 1881, cz. 2, стор. 119.

Угода між Гринем Івановичем і Іваном Федоровим у львівському гродському суді. 26 лютого 1583 р.

Діялось у нижньому львівському замку (26 лютого) 1583 р. Іван-друкар з Гринем малярем. Особисто з'явившись до уряду і львівських гродських актів славетній Іван Федорович, друкар, з однієї сторони, і Гринь Іванович, з другої, здорові розумом і тілом... прилюдно і добровільно заявили, що один і другий взаємно собі на всіх своїх спадкових добрах рухомих і нерухомих записують і зобов'язують нижче списану угоду, заключену між ними за посередництвом друзів, зміст якої є такий:

Сталася певна постанова між славетним Іваном Хведоровичем, друкарем, а Гринем Івановичем, малярем, за посередництвом приятелів славетних Михайла Дашковича, Лавриша, маляра, Яна Ячковича Моруховського і Ячка, шевця сап'янника з львівського передмістя, а саме таким чином, що той то Іван Хведорович, друкар його милості князя Костянтина Костянтиновича Островського (повинно бути — Острозького — М. К.), воеводи київського, маршалка землі волинської, пан того Гриня, минулого часу в замку острозькому (острозькому — М. К.), в друкарні перед людьми добрими, тобто протопопом Терентієм Івановським і перед паном Василем, писарем острозьким (острозьким — М. К.) і перед Антошкою Сем'яшковичем, острозьким римарем, учинив з тим то Гринем постанову таким чином: що, перебуваючи той Гринь під опікою пана Івана-друкаря навчився на його кошти, затрати та завдяки старанним турботам малярства, столярства, форшнайдерства (граверства на дереві — М. К.) і на сталі літер і інших речей різання, також і друкарства. І за таке велике добродійство не повинен був без волі і поради його ніде, ані жодному пану, ані якому-небудь чоловіку робити літер до друку, ані влаштовувати друкарні, лише дозволив йому займатись тими ремеслами, якими навчився при панові Івану, а саме: малярством, столярством, форшнайдерством і на сталі будь-що різати, крім літер до друку.

Тоді той Гринь, не відпросившись у пана Івана, чим виступив проти пана Івана, поїхав до Вільна і у пана Кузьми Мамовича (Мамонича — М. К.), віленського бурмістра, підготував до друку два твори (книги) руські. І просив пана Івана перед людьми добрими, щоб йому той його проступок простили, і на прохання його і людей добрих пан Іван це йому пробачив, як молодій людині, і листи, які на нього мав у себе, перед ними порвав. А надалі за таку велику добродійність пана Івана без

волі і поради аж до смерті його жодні твори (книги) до друку і друкарні, як собі, так і іншим стороннім людям, робити і виконувати не має... А той Гринь зобов'язується докінчити пану Івану той твір (книгу), який розпочав... Другий твір, який вже зробив, той то Гринь має його виправити, якщо буде потреба... А, якщо б пан Іван ту роботу дав кому іншому доробити, а не тому то Гриню, як також поправляти і ту недороблену, тоді пан Іван зобов'язується дати тому то Гриневі від себе 200 злотих...

Переклад з латин. і польськ. мов.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1. Львівський гродський суд, т. 46, стор. 452—458.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 14, стор. 30—32.

№ 14

Накладення судового арешту Данилом-пушкарем на майно Івана Федорова в рахунок боргу 150 злотих. 13 грудня 1583 р.

Арешт (накладений) Данилом-пушкарем. Перед львівським вйтівським урядом особисто з'явився славетний Данило-пушкар, львівський міщанин, який вчинив та наклав судовий арешт на все разом і окремо рухоме і нерухоме майно, яке знаходиться тут, в окрузі, що підлягає юрисдикції львівського міського суду, як і в будь-якому іншому місці, власність обачного Івана москвитянина, друкаря руських книг, на більш-меншу суму 150 флоренів боргу, зятягнуеного у себе власноручним записом...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вйтівського уряду м. Львова, т. 383, № 2694, стор. 1128.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 21, стор. 36.

№ 15

Накладення судового арешту Сачком Сеньковичем на майно Івана Федорова, який заборгував йому 500 злотих. 14 грудня 1583 р.

Арешт (накладений) Сачком Сеньковичем. Перед львівським вйтівським урядом з'явившись особисто чесний Сачко Сенькович сідляр, передміщанин львівський, вчинив і наклав судовий арешт на все разом і зокрема рухоме і нерухоме майно, яке знаходиться тут, що підлягає юрисдикції львівського міського суду, як і в будь-якому іншому місці, власність обачного Івана москвитянина, друкаря руських книг, на більш-меншу суму 500 флоренів боргу, зятягнуеного у себе за записами і власноручними підписами його...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вйтівського уряду м. Львова, т. 383, № 2695, стор. 1128.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 22, стор. 36.

№ 16

Відмова Юрія-рурмайстра від опікунства над майном і дітьми Івана Федорова, в зв'язку з досягненням повноліття старшим сином друкаря Іваном. 2 квітня 1584 р.

Друкар. Рурмайстер. Перед урядом і цими львівськими гродськими актами славетний Юрій-рурмайстер, львівський міщанин, ...прилюдно і вільно заявив, що зривається всієї опіки, яку законно заповів тому ж рурмайстру покійний Іван Федорович, друкар з Підзамча львівського, як над майном, так і над дітьми. І той (Юрій) за додатковою поста-

новою львівського гродського уряду заявив, що не може виконувати цієї опіки, бо старший син того ж покійного Івана Федоровича, славетний Іван досягнув повноліття, якому він уступає свої повноваження...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1. Львівський гродський суд, т. 46, стор. 763.

Опубл.: П т а ш и ц ь к и й, док. № 27, стор. 39.

№ 17

Накладення судового арешту на рухоме майно покійного Івана Федорова Петром Риндфлешом, слугою і уповноваженим князя Костянтина Костянтиновича Острозького. 11 грудня 1584 р.

Арешт (накладений) величним воеводою київським.

До львівського вйтівського уряду особисто прибув славетний Петро Риндфлеш, слуга і повірений величного пана Костянтина князя і воеводи київського, призначений ним вчора, який вчинив і наклав судовий арешт на все разом і зокрема рухоме майно, яке знаходиться у мурованому підвалі обачного Івана Білдаги, русина, львівського міщанина, (власність) славетного покійного Івана; друкаря релігійних грецьких книг, на певну суму грошей...

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вйтівського уряду м. Львова, т. 383, стор. 1433.

Опубл.: М. Gebałowicz. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. «Roczniki biblioteczne», rok XIII, zeszyty 3—4. Warszawa, 1969, aneksy, № 3, стор. 174.

№ 18

Заява Петра Риндфлеша, слуги князя К. К. Острозького про скасування ним судового арешту, який був раніше накладений ним від імені його пана на майно Івана Федорова. 30 липня 1585 р.

Звільнення від арешту (накладеного) Петром Риндфлешом.

До львівського вйтівського уряду особисто прибув славетний Петро Риндфлеш, слуга величного пана Костянтина, князя і воеводи київського, (який заявив про) звільнення від арешту, який раніше наклав на певну грошову суму іменем вищеназваного вельможного (князя) на все рухоме майно, а особливо на руські книги, які знаходились в підвалі у славетного Івана Білдаги, львівського міщанина, власність покійного Івана москвитянина, друкаря руських книг, не бажаючи, щоб вищезгаданий арешт мав далі будь-яку силу.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи вйтівського уряду м. Львова, т. 384, № 398, стор. 143—144.

Опубл.: F. B o s t e l. Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie. «Pamiętnik literacki», Lwów, 1902, rocznik 1, zeszyt II, док. № 1, стор. 299—300 (далі — Б о с т е л ь).

№ 19

Інвентарний опис друкарського обладнання Івана Федорова, яке зберігалось в будинку львівського міщанина Івана Білдаги. 2 жовтня 1585 р.

Оцінка руської друкарні покійного Івана москвитянина.

До приміщення нашої Ради прибули особисто шановні панове ма-

гістр Альберт Педіан, війт, запряжені лавники міста Львова Станіслав Смешек, Гаспар Гулинський та Станіслав Ансерій, які в силу покладачих на них офіційних обов'язків, заявили, що за неодноразовими вимогами славетного Ієроніма аптекаря, львівського міщанина, і чесного Сенька Корунки, русина, спустились у підвал кам'яного будинку обачного Івана Білдаги, львівського міщанина, і там заінвентаризували і списали книги, надруковані руським наріччям, та приладдя, необхідне для друкування книг, (які належали) покійному Івану москвитянину, друкарю руських книг, ...а після цього для оцінки інструментів взяли славетних Фому Сикста і Івана Кавку, майстрів столярного ремесла, встановивши ціну в такий спосіб:

Спочатку всю столярну роботу, тобто прасу (друкарський станок або прес — М. К.) з усіма пристроями з дерева — лише за 90 польських злотих, далі — великий відливаний гвинт з гайкою і з латунною плиткою, що буває під літерами, і з плиткою, якою притискуються літери, і рама, в яку вкладаються літери; всього тих латунних речей 5 штук, що важать 8 каменів і 7 безмінів; рахуючи камінь з роботою по 6 злотих, вся сума складає 52 злотих і 6 грошей. Там же 120 повних біблій, кожна в секстернах по 4 польських злотих, також 80 неповних біблій по 2 злотих і 15 грошей. Там же олов'яних літер більше не знайдено, крім тих, що в рамі на один друкований аркуш, тих не оцінено. Ця заява панів лавників була зроблена в присутності чесних Сачка Сідлара та Сенька Корунки.

Переклад з латин. і польськ. мов.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 19, № 334, стор. 233—234.

Опубл.: Бостель, док. № 2, стор. 300; Е. Л. Немировский. Первпечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность. Новые документы о Львовской типографии Ивана Федорова. «Полиграфия», 1964, № 3, док. № 3, стор. 13.

№ 20

Опис друкарського обладнання та книг, які знаходились в будинку львівського міщанина Івана Білдаги. 18 жовтня 1586 р.

Список речей Івана Білдаги.

На жадання чесного Івана Білдаги шановні запряжені лавники Станіслав Шольц і Йоганн Вольф зробили повідомлення, що за дорученням (лавничого) управління зробили інвентаризацію та списали в мурованому підвалі будинку вищеназваного Білдаги нижчепереписані речі: порожніх посудин 7; біблій, ще не переплетених, 25; верхня дерев'яна частина друкарського верстата (плита або блята); 2 ящики інакше шуфляди із скриню; далі ще одна продовгувата скриня без кришки; частина друкарського дубового преса; сидіння або стільчик для друкарні.

Про ті, вищезгадані порожні посудини, названий вище Іван Білдага заявив, що вони його власні, а інші вищезазначені речі — чесних Сачка і Сенька Коронки, руських друкарів, наймачів підвалу у того ж Білдаги, які ще і тепер винні йому за аренду підвалу за друге півріччя 15 флоренів.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2. Записи і протоколи Ради м. Львова, т. 19, № 994, стор. 702—703.

Опубл.: Бостель, док. № 3, стор. 301.

Уривки з листа Івана Федорова до саксонського курфюрста Августа з пропозицією ознайомитись з його винаходом нового типу гармати та з її описом. Відень, 23 липня 1583 р.

Найясніший, найпотужніший і завжди ласкавий князю...

Справді багаточисленні, найбільш прославлені в знанні військової справи мужі і найвидатніші знавці військового мистецтва... найбільш переконливими умовляннями схилили мене до того, що наслідуюсь... до вашої величності надіслати листа... Адже загальновідомо, що ваша... величність знаходить задоволення у підтримці не лише тих, які закладають підстави військової справи, але й тих, які є досвідченими ремісниками. Поскілки я цією військовою практикою довго і багато займався (?), мав намір, щоб дар, посланий мені у цій галузі від бога, вашій найяснішій величності не словами, але по самій суті справи уяочити.

Хай мені буде дозволено визнати, нічого не скриваючи, що після роздумів і не шкодуючи трудів, прибув я з далекої країни до... імператорської величності безпосередньо до Відня, щоб показати практичне застосування винаходу, якого до цього часу ніхто з людей не бачив. Знайшлися такі, які зводили мене виключно обіцянками і самою лише надією вигоди, жодної певної плати не обіцяючи, хоч одночасно намагались мій винахід підглянути і вивчити. Тоді я вирішив за краще повернутись додому, ніж річ, таку потрібну кожній країні і королівству, виявити всім без отримання особистої користі... Отже, коли я... прибув до його імператорської величності з моїм винаходом складаних з частин гармат, які найбільш укріплені фортеці і заровні міста розбивають і руйнують, менші ж об'єкти висаджують в повітря, розкидають у різні сторони та зрівнюють з землею; вже в той час я на власні кошти сконструював одну такого роду складану гармату. Вага її відповідає трьом гилям, які називаються центнерами. Зразок цей оглянули навіть його імператорська величність і найсвітліші князі і висловились з повним визнанням. Коли ж поспішно випитували мене, в чому полягає таємниця поводження (з гарматою) та суть її дії, був готовий відкрити їм, але поставив їм точно означені умови, на які не погодились. Поскілки не дійшло до угоди, яка б відповідала моїм умовам, вирішив я предстати з моїм таємним винаходом перед вашою... величністю, якщо на свій лист... отримаю прихильну відповідь.

Отже маю вміння виготовляти складані гармати, що полягає у тому..., що доволіно кожна така секретна гармата, якої практичне застосування залежить від її величини, може бути розібрана на точно визначені складові частини, а саме: на 50, 100 або, на випадок, потреби, навіть на 200, залежно від калібру та розмірів даної гармати. Коли б такого роду військово спорудження було б виготовлене і змонтоване в безпечному і вигідному місці, а оснащене ним військо брало б участь у поході з метою знищення або здобуття якоїсь фортеці або міста, можна було б частини цієї гармати, готової для вжитку, доробляти і доповнювати в кількості до 50 протягом трьох днів і трьох ночей. Якби котра з гармат з якоїсь причини раптом би розірвалась, лише одна частина була б пошкоджена, а не вся гармата, однак і ця складова частина може бути дороблена і додана протягом однієї доби, безперечно при умові досвіду та вміння. Після повернення з переможного походу можна було б знов такі гармати розкласти на складові частини, на що вистачить три доби. Коли б виникла необхідність, швидко наступав ворог, такого роду гармата могла б протягом лише одного дня бути розкладена на частини і розміщена. Крім того, для спровадження і перевезення такого роду гармат не потріб-

ні скрині або вози на колесах, скріплених залізом. Можна їх перевозити іншим способом і чином, як на колесах, так і без них. Крім того, мною зроблений винахід в галузі ручних бомб, сто штук яких можуть нанести стільки шкоди ворогові, скільки чотириста (звичайних)...

Дано у Відні 23 липня 1583 р.

Іван Федорович москвитянин, друкар грецький і слов'янський.

Переклад з латин. мови.

Оригінал: Саксонський крайовий архів у Дрездені, ф. Таємний архів, № 4418, 7, к. 285, V.

Опубл.: Wl. Hubicki. Pierwszy drukarz Moskwy i Lwowa konstruktorem armat. Nieznany list Fedorowicza. «Kwartalnik historii nauki i techniki». Warszawa, 1968, № 1, стор. 6—7.

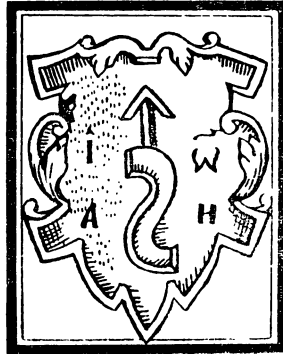

Фото 9.

Друкарський знак І. Федорова з острозької «Азбуки» 1578 р.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	3
I. З історії слов'янського друкарства	9
II. Огляд джерел про життя та діяльність Івана Федорова на Україні	14
Заключення	57
Хронологічна таблиця основних подій життя та діяльності Івана Федорова	59
Рекомендована література	61
Додатки. Тексти основних джерел про діяльність першодрукаря Івана Федорова на Україні в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.	65
I. Передмови та післямови книг, виданих Іваном Федоровим на Україні	65
II. Актові записи, які стосуються Івана Федорова	69
III. Уривки з листа Івана Федорова до саксонського курфюрста Августа	81

На обкладинці — друкарський знак І. Федорова з острозького «Нового завіту» 1580 р

Николай. Павлович Ковальский
ИСТОЧНИКИ О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ КНИГОПЕЧАТАНИЯ
НА УКРАИНЕ

(Деятельность первопечатника Ивана Федорова
в 70-х — начале 80-х гг. XVI в.)

На украинском языке

Редактор Л. Я. Городинець
Гехредактор Н. В. Морозова
Коректор Н. С. Однороженко

БТ 01170. Здано до набору 4-XI-1971 р. Підписано до друку 18-IX-1972 р.

Папір 60x84¹/₁₆. Обсяг 5,25 др. арк. 5 обл.-видавн. арк. Зам. № 366.

Тираж 1000 пр. Ціна 25 коп.

Редакційно-видавничий відділ ДДУ, м Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72.

Друкарня ДДУ, м. Дніпропетровськ, вул. Шевченка, 59.

Ціна 25 коп.